

Βιβλιοστάσιον

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΥΦΑΝΤΗ (ἐπιμ.), *Ὁ Ἅγιος Ἀύγουστίνος στὴ Δυτικὴ καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Παράδοση*, Πρακτικὰ ΙΑ' Διαχριστιανικοῦ Συμποσίου, ἔκδ. Π. Πουρναραῖς, Θεσσαλονίκη, 2012, σσ. 345.

Στὸ παρόντα καλαισθητο συλλογικὸ τόμο δημοσιεύονται οἱ εἰσηγήσεις ὀρθοδόξων καὶ ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων ἀπὸ τὸ ΙΑ Διαχριστιανικὸ Συμπόσιο μὲ τὸ ὁμότιτλο θέμα, ποῦ ἔλαβε χώρα στὴ Ρώμη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2009 καὶ συνδιοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. καὶ τὸ Φραγκισκανικὸ Ἰνστιτοῦτο Πνευματικότητας τοῦ Ποντιφικοῦ Πανεπιστημίου Antonianum τῆς Ρώμης. Εἶναι ἰδιαίτερα παρήγορο νὰ βλέπει κανεὶς ἡ θεολογικὴ σκέψη τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου, ποῦ συχνὰ ἔχει ἀποτελέσει πεδίο κριτικῆς ἀντιπαράθεσης μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης (ἥδη ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο καὶ μέχρι σήμερα), νὰ τίθεται στὸ ἐπίκεντρο σοβαρῆς ἐρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας, ἀποσκοπώντας στὴν ἐμβάθυνση σὲ ἐπιμέρους ὄψεις τῆς πολυσήμαντης σκέψης τοῦ Λατίνου Πατέρα. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἔκδοσις αὐτή, ἀκολουθώντας σημαντικὲς προγενέστερες ἀπόπειρες προσεκτικῆς ἐπανεξέτασης τῆς θεολογικῆς κληρονομιάς τοῦ μεγάλου στοχαστῆ, ὅπως τὰ συλλογικὰ ἔργα α) Saint Augustin, Dossier conçu et dirigé par Patric

Ranson, σειρὰ Les Dossiers H, ἐκδόσεις L'Age d'home, Paris 1988, καὶ β) A. Papanikolaou - G. Demakopoulos eds., *Orthodox Readings of Augustine*, St Vladimir's Press, Crestwood NY, 2008.

Μετὰ τοὺς χαιρετισμοὺς ποῦ φιλοξενοῦνται, ἀπὸ κορυφαίους ἐκπροσώπους ἐκκλησιαστικῶν καὶ πανεπιστημιακῶν θεσμικῶν φορέων, ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο κείμενο τοῦ Σεβ. Ἰωάννη Σπιτέρη μὲ τίτλο «Ὁ Ἅγιος Ἀύγουστίνος σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση», ὅπου προσφέρεται μία χρησιμὴ ἐπισκόπηση τοῦ τρόπου ποῦ ὀρθόδοξοι θεολόγοι ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα μέχρι τὴς μέρες μας, ἀντιμετώπισαν, κατὰ βάση κριτικὰ ἀλλὰ συχνὰ καὶ ἀπορριπτικὰ (μεταξὺ ἄλλων οἱ Βικέντιος Δαμοδός, Κων. Δυοβουνιώτης, Π. Τρεμπέλας, Ἰω. Ρωμανίδης, Μπτρ. Ἰω. Ζηζιούλας κ.ἄ) ἢ περισσότερο θετικὰ (π. Σέργιος Βουλγακόν, π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ κ.ἄ) τὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ ἁγίου Ἀύγουστίνου. Ὁ Γεώργιος Μαρτζέλος στὸ μελέτημά του «Νοῦς καὶ Βούλησις κατὰ τὸν ἱερὸ Ἀύγουστίνου καὶ τὴν ἑλληνικὴ πατερικὴ Παράδοση» ἐξετάζει τὴ διαλεκτικὴ ἔντασις μεταξὺ νοῦ καὶ βούλησις ποῦ παρατηρεῖται στὴ δυτικὴ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ ἡ ὁποία ἂν καὶ παίρνει ποικίλες μορφὰς φαίνεται σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα νὰ ἀνάγει τὴς ρίζες της στὴν τριαδολογία τοῦ Δυτικοῦ Πατέρα. Στὴ συνέχεια ὁ Johannes Freyer στὸ κείμενό του «Ὁ Ἀύγουστινισμὸς καὶ οἱ

Φραγκισκανοί» εξετάζει την ισχυρή επίδραση που άσκησε ο Αύγουστίνος στον Βοναβεντούρα και σε ένα τμήμα του φραγκισκανισμού, ενώ ο Nello Cipriani στη μελέτη του «Η Τριαδολογία του αγίου Αύγουστίνου με έμφαση στην περί 'Αγίου Πνεύματος διδασκαλία του» επιχειρεί να αναδείξει τον δυναμικό και προοδευτικό χαρακτήρα της τριαδολογικής σκέψης του Λατίνου Πατέρα, ή οποία επιβάλλει την αποφυγή συχνά αφοριστικών προτάσεων εκ μέρους ορθόδοξων έρευνητών οι οποίοι φαίνεται συχνά να μην έχουν μελετήσει επαρκώς ή στην ολότητά του το έργο του θεολόγου μας (Πόσοι άραγε από εκείνους που κατηγορούν τον άγιο Αύγουστινο επί αιρέσει άναγνωρίζουν πόσο κοντά βρίσκεται ή θεώρηση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά και του Λατίνου Πατέρα σε σχέση με το 'Αγιο Πνεύμα ως nexus amoris;). Ο Παν. Ύφανης στο «Η γλυκύτητα του Θεού στον Αύγουστινο Ίππώνος και τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο» διερευνά και έντοπίζει τους λόγους της όμολογιακής αντιμετώπισης του αύγουστινισμού στην ήχηρή άπουσία της γλυκύτητας στην νεώτερη έλληνόφωνη ορθόδοξη θεολογία, όπου φαίνεται να κυριάρχησαν άκριτα άκραϊτες μορφές του άσκητικού ιδεώδους. Ο Παν. Σκαλτσής στο άρθρο του «Ο ίερός Αύγουστίνος στο έορτολόγιο και την Ύμνογραφία» εξετάζει τη θέση του ίερού Αύγουστίνου στο έορτολόγιο της Όρθόδοξης Έκκλησίας επισημαίνοντας την άπουσία άναφορής του μέχρι τον 18ο αϊώνα και τη σταδιακή άν και διστακτική άλλαγή και ένταξη του αγίου Αύγουστίνου στο έορτολόγιο στη συνέχεια. Ο Vit. Grossi στο έπόμενο μελέτημα «Η άνθρωπολογία του άγ. Αύγουστι-

νου σε διάλογο με τη σύγχρονη άνατολική θεολογία» εξετάζει την βαθμιαία άνάπτυξη όψεων της άνθρωπολογικής σκέψης, με βάση τις διάφορες φάσεις της ζωής του. Ο Φώτιος Ίωαννίδης στο «Η θεία χάρη στον ίερό Αύγουστινο και την άνατολική πατερική παράδοση» συζητάει ένα από τα πλέον κρίσιμα άνθρωπολογικά ζητήματα τα όποια άπασχόλησαν την θεολογική σκέψη από πολύ νωρίς μάλιστα σε άναφορά προς τη σωτηριολογία, αυτό της σχέσης της θείας χάριτος με την έλευθερία και την έλεύθερη βούληση του ανθρώπου. Οί Πέτρος Βασιλειάδης και Μιλτιάδης Κωνσταντίνου συζητούν ένα ιδιαίτερα πρωτότυπο και ένδιαφέρον ζήτημα με τίτλο «Αύγουστίνος-Παύλος-Νόμος: το πρόβλημα της άνθρώπινης σεξουαλικότητας». Στο έπόμενο κείμενο με τίτλο «Ο Αύγουστίνος Ίππώνος γύρω από το ζήτημα της πνευματικής τελειότητας του ανθρώπου», ο Robert Dodaro εξετάζει την νοηματοδότηση εκ μέρους του ίερού Αύγουστίνου της χριστιανικής κατανόησης του ήρωϊσμού και της άρετής, ενώ ο Maria Grazia Mara στο κείμενό του «Ο Αύγουστίνος και όρισμένοι Έλληνες Πατέρες: ο Όριγένης και ο Ίωάννης Χρυσόστομος» εξετάζει τη σχέση Άνατολής και Δύσης στο πρόσωπο των Πατέρων αυτών και με άφορμή τον τρόπο που έρμηνεύουν την προς Γαλάτας έπιστολή του άπ. Παύλου. Η Άννα Κόλτσιου-Νικήτα στο κείμενο που ακολουθεί με τίτλο «Έλληνικές μεταφράσεις έργων του ίερού Αύγουστίνου. Κίνητρα και σκοποί» άσχολεϊται με την περιπέτεια των έλληνικών μεταφράσεων, έργων του Αύγουστίνου, ήδη από την εποχή του ύστεροβυζαντινού λόγιου Μάξιμου Πλανούδη,

πρώτου μεταφραστή του περίφημου De Trinitate. Ὁ Χρῆστος Ἀραμπατζῆς στὸ ἄρθρο του «Ἡ τιμὴ καὶ τὸ κύρος τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου στὴν μεταβυζαντινὴ γραμματεία» ἐπιχειρεῖ ἐρευνώντας τὴ ἀνατολικὴ θεολογικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν 15ο μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα νὰ καταδείξει τὶς συνέχειες καὶ ἀσυνέχειες ποὺ διαπιστώνεται στὴν ἐκτίμηση ποὺ διαπιστώνονται ὅτι τρέφουν οἱ Πατέρες τῆς ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς γιὰ τὸ θεολογικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἀύγουστίνου. Ὁ Basilio Petra στὸ «Τὸ ψεῦδος κατὰ τὸν Ἀύγουστινο ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης (ὀρθόδοξης) ἠθικῆς σκέψης» ἀφοῦ παρουσιάσει τὴν σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Λατίνου Πατέρα, ἐστιάζει τὴν προσοχή μας στὴν σφοδρὴ ἐπίθεση ποὺ ἐξαπέλυσε ἐναντίον τῆς ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ὀρθόδοξους μελετητὲς θεμάτων τῆς βιοηθικῆς, ὁ Tr, Engelhardt jr. Στὸ τελευταῖο κείμενο τοῦ τόμου μὲ τίτλο «Ὁ ἱερὸς Ἀύγουστίνος στὴν κανονικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς» ὁ Νίκος Μαγγιώρος παρουσιάζει τὴν παρουσία τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου στοὺς ἐπιμέρους κανόνες διαφόρων συνόδων (Καρχηδόνα, Ἔφεσος κ.λπ.).

Ὁ συλλογικὸς αὐτὸς τόμος ἐπιχειρεῖ νὰ προσφέρει μίαν προσεκτικὴ ἀποτίμηση τῆς σημασίας καὶ προσφορᾶς τῆς αὐγουστίνειας θεολογίας τόσο σὲ Ἀνατολὴ ὅσο καὶ σὲ Δύση, ἔστω κι ἂν ἀποφεύγονται νὰ συζητηθοῦν ζητήματα ποὺ προχωροῦν πέραν ἀπὸ τὰ καθιερωμένα κλασικὰ ζητήματα τῆς πατρολογικῆς ἔρευνας, ὅπως λ.χ. τὸ ζήτημα τῆς «πολιτικῆς» σκέψης τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου (μὲ ἀφετηρία τὴν «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ»), τὶς προδρομικὲς καταβολὲς στὴ σκέψη τοῦ τῆς σύγχρονης ἀνθρωπολογικῆς

στροφῆς στὸν (δι-)ὑποκειμενισμὸ κ.λπ. Σὲ κάθε περίπτωσιν τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἀποτελεῖ ἓνα θετικὸ σημάδι γιὰ τὴν νεώτερον ὀρθόδοξην θεολογία, στὴν ἑλληνόφωνη μάλιστα ἐκδοχὴ τῆς, στὴν προσπάθειά τῆς τελευταίας νὰ ξεπεράσει τὶς ὁμολογιακὰς ἀγκυλώσεις τῆς (ποὺ βλέπει στὸν Ἀύγουστινο, στὴν χειρότερον περίπτωσιν τὴν πηγὴ κάθε δυνατῆς αἴρεσης καὶ στὴν καλύτερον περίπτωσιν ριζικὴ ἀντίθεση στὸν τρόπο λ.χ. κατανόησης τῆς Ἁγίας Τριάδος), κινούμενη πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὄντως *καθολικότητας* στὸ βαθμὸ ποῦ, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν «πρῶταν τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τὸν 20ο αἰῶνα», π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, ἐὰν ἐπιθυμοῦμε νὰ εἴμαστε καθολικοὶ καὶ οἰκουμενικοὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀγνοοῦμε σὲ καμιά περίπτωσιν τοὺς Πατέρες καὶ τῆς Δύσης, (σήμερα δὲ καὶ τὴ συριακὴ γραμματεία) πόσο μᾶλλον τὸν ἱερὸ Ἀύγουστινο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιρροὴ ἀνιχνεύεται σὲ τομεῖς ποὺ ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὴ θεολογικὴ σκέψη καὶ ἐντοπίζεται στὰ θεμέλια τοῦ σύγχρονου δυτικῶ-εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Νικόλαος Ἀσπροῦλης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατρολογία*, τόμος Γ', Ὁ πέμπτος αἰῶνας (Ἀνατολὴ καὶ Δύση), ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2010, σελίδες 916.

Ὁ πολυαναμενόμενος τρίτος τόμος τῆς Πατρολογίας τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Στυλιανοῦ Παπαδόπουλου ἀποτελεῖ μείζον ἐκδοτικὸ γεγονός τόσο γιὰ τὴν προσφορά του ὅσο καὶ γιὰ τὴν πρωτοτυπία του. Τὰ εἴκοσι χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ δευτέρου τόμου τῆς Πατρολογίας, τὰ ὁποῖα κάλυψαν

ἐπαρκῶς τὴν ταραγμένη θεολογικὰ περίοδο τοῦ Δ' αἰώνα, δὲν εἶναι τόσο πολλά, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὸ μέγεθος τῆς θεολογικῆς κρίσις πού ξεσπασε τὸν Ε' αἰώνα, αὐτὴ τὴ φορά μὲ ἀφορμὴ τὶς παρερμηνεῖες πού ἀφοροῦσαν στὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐξάλλου ἡ γιγάντια προσπάθεια νὰ τιθασευθεῖ τόσο ὑλικό, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ξεπερνᾷ τὶς 900 σελίδες. Κατὰ τὴ συνήθεια τοῦ συγγραφέα, ἡ παρουσίαση τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τῶν συνόδων καὶ τῶν ἐπιμέρους γεγονότων γίνεται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξασφαλίζεται ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων καὶ ἡ καλύτερη παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς συγκεκριμένης περιόδου. Χρήσιμη εἶναι ἡ σύνοψη ἀναφορὰ στὰ εἶδη τῆς ἐκκλησιαστικοθεολογικῆς γραμματείας (σσ. 37-41) καὶ ὁ πίνακας τῶν συγγραφέων κατὰ γεωγραφικὲς περιοχὲς-πόλεις (σσ. 43-46). Ἐνα κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ παρόντος τόμου πού τὸ καθιστᾷ μοναδικὸ καὶ ἄκρως ἀπαραίτητο γιὰ κάθε ἐρευνητὴ, εἶναι ἡ ἀναφορὰ του στοὺς μὴ ἕλληνες Πατέρες καὶ συγγραφεῖς. Γιὰ πρώτη φορά ἕλληνας πατρολόγος προσφέρει στὸ θεολογικὸ κοινὸ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ βίο, τὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ τὶς θεολογικὲς ἀπόψεις λατίνων, σύρων, κοπτῶν καὶ ἄρμενίων θεολόγων. Μετὰ τὴν παρουσίαση κάθε συγγραφέα καὶ τοῦ ἔργου του ἀκολουθοῦν οἱ τελευταῖες κλασικὲς ἢ σύγχρονες –κριτικὲς ὅπου ὑπάρχουν– ἐκδόσεις καὶ πλούσια βιβλιογραφία, ἄκρως ἐνημερωμένη καὶ χρηστικὴ. Στὸς σπουδαίους Πατέρες καὶ θεολόγους, ἡ βιβλιογραφία χωρίζε-

ται σὲ κατηγορίες γιὰ μεγαλύτερη διευκόλυνση τῶν ἀναγνωστῶν.

Ἐὰς περάσουμε στὴ μέθοδο παρουσίας τοῦ κάθε συγγραφέα καὶ θεολόγου. Ὁ τρόπος διαπραγμάτευσης τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου δὲν διαφέρει ἀπὸ αὐτὸν πού ἀκολούθησε ὁ σ. στὸ δεῦτερο τόμο τῆς Πατρολογίας του. Προηγουμένως οἱ θεολογικὲς ἀπόψεις τοῦ ἀναφερόμενου καὶ ἀκολουθεῖ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς θεολογικῆς του πορείας καὶ ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς του στὴν Ἐκκλησία καὶ γενικότερα στὸν πολιτισμὸ. Στὸ τέλος ἀκολουθεῖ ὁ βίος τοῦ συγγραφέα, ἡ ἐργογραφία καὶ ἡ βιβλιογραφία. Ἐνα πολὺ σημαντικό στοιχεῖο πού διαφοροποιεῖ τὴ μέθοδο τοῦ σ. ἀπὸ τὴ μέθοδο ἄλλων πατρολόγων εἶναι ὅτι ὁ Παπαδόπουλος περιλαμβάνει στὴν παρουσίαση τοῦ κάθε συγγραφέα καὶ ἐπιμέρους θέματα, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐρευνήσει καὶ ἔχει δημοσιεύσει σὲ ξεχωριστὰ ἄρθρα. Ἴσως κάποιος θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι «βαραίνει» ἡ Πατρολογία ἢ ὅτι χάνεται ἡ συνοχὴ τῆς παρουσίας. Ὅμως μὲ ἓνα θαυμαστὸ τρόπο ὁ σ. λόγω τῆς πλούσιας γνώσης τῶν Πατέρων καὶ χάρις στὸ συγγραφικὸ του ἄλγαντο, κατορθώνει νὰ ἐντάξει χωρὶς προσπάθεια τὶς ἐπιμέρους ἀναφορὲς του στὸ σύνολο τοῦ κειμένου, καταφέροντας νὰ τὸ παρουσιάζει ὡς ἕνιαιτο καὶ ὁμοιογενὲς σύνολο. Γιὰ παράδειγμα, στὴν ἀνάλυση πού ἐπιχειρεῖ στὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου, περιλαμβάνει τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐπιμέρους ἐρευνά του στὸν ἐν λόγω μέγα θεολόγο τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σὲ δύο ἀνεξάρτητους τόμους. Τόσο ὁμως τὸ δογματικὸ μέρος (Ἐκκλησία, Ἁγία Τριάδα, Πνευματολογία, Χριστολογία), ὅσο καὶ τὸ ἱστορικό-

ποιμαντικό (έλληνική φιλοσοφία, συριακός μοναχισμός, έρμηνευτική τῶν ἱερῶν κειμένων, θεία Εὐχαριστία, Ἱερωσύνη, Ἐξομολόγησις, Γάμος, Ἰουδαϊσμός, Μάρτυρες, Πλοῦτος, Ὑλικά ἀγαθά), δὲν ἀποπροσανατολίζουν τὸν ἀναγνώστη, ἀλλὰ ἀντιθέτως προσδίδουν βάθος καὶ σφαιρικότητα στὴν προσπάθεια κατανόησης τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν ἄλλο μεγάλο θεολόγο τοῦ Ε΄ αἰῶνα Κύριλλο Ἀλεξανδρείας. Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ δίνει στὴν ὀριστική διαμόρφωση τῆς ὀρολογίας, καταγράφοντας σὲ διαδοχικὲς παραγράφους τὶς φράσεις-κλειδιά ποὺ ὀδήγησαν σὲ παρανοήσεις καὶ κατόπιν στὴν κατανόηση τῆς ὀρθόδοξης χριστολογίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλοῦσια παράθεση τῶν σημαντικότερων σχετικῶν χωρίων τοῦ Κυρίλλου, συμβάλλουν στὴ βαθύτερη κατὰ τὴ γνώμη μας ἀνάλυση τοῦ δογματικοῦ ἔργου τοῦ ἀλεξανδρινοῦ θεολόγου. Καὶ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἐπιτυχημένη συρραφὴ κομματιῶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση εἰδικοῦ τόμου τοῦ σ. γιὰ τὸν ἅγιο Κύριλλο.

Μία ἀκόμη καινοτομία τοῦ παρόντος ἔργου, εἶναι ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν Συνόδων, οἱ ὁποῖες συνεκλήθησαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ε΄ αἰῶνα. Ἰδιαιτέρως οἱ Γ΄ καὶ Δ΄ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι ἀναλύονται μὲ μεθοδικὸ τρόπο, τέτοιο ὥστε νὰ συνδέονται οἱ πρωταγωνιστὲς τοῦ τόμου μὲ τὶς κρίσεις καὶ νὰ δίνεται πλήρης εἰκόνα τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ἓνα πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ Πατρολογίες, ὅπου ἐξετάζονται μόνον τὰ πρόσωπα, μὲ συνέπεια αὐτὴ ἡ ἀποσπασματικότητα νὰ μὴ ἱκανοποιεῖ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀναγνώστη νὰ γνωρίσει τὰ πρόσωπα ὅπως πρέπει σὲ βάθος, δηλαδὴ σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὰ

κατ' ἐξοχὴν ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα, ὅπως οἱ Σύνοδοι, μάλιστα δὲ οἱ Οἰκουμενικὲς. Συγκεκριμένα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Γ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἀσχολεῖται μὲ τὴ σύγκληση τῆς Συνόδου, τὰ προβλήματα μὲ τὴ σύνθεσή της, τὴ μεθοδολογία, τὴν ἐπικύρωση τῆς θεολογίας τοῦ Κυρίλλου, τὸ ρόλο τῶν Δυτικῶν καὶ τὴν ἔννοια τῆς συμφωνίας τῆς Χριστολογίας τοῦ Κυρίλλου πρὸς τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως. Ἀκολουθοῦν κάποιες παράγραφοι γιὰ τὴν ἀλήθεια, τὴν οἰκουμενικότητα καὶ τὴν αὐτοσυνειδησία τῆς Συνόδου, ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τὴ Σύνοδο μὲσω τοῦ Κυρίλλου, καὶ τέλος οἱ ἐκδόσεις τῶν Πρακτικῶν καὶ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία. Ἀντίστοιχη προσπάθεια ἔχουμε στὸ κεφάλαιο περὶ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, πολὺ πιὸ σύντομη, ἀλλὰ μὲ σημαντικὴ ἀνάλυση τοῦ Ὄρου καὶ τῶν πηγῶν του, κυρίως τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ Κυρίλλου (σσ. 646-647). Μεγάλη προσφορά ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορὰ σὲ γραπτὰ κείμενα ἀγνώστων συγγραφέων ὅπως τὰ Ἀπόκρυφα τοῦ Ε΄ αἰῶνα (μὲ χρονικὴ σειρά), Μαρτυρολογία, Σύμβολα πίστεως, ἔμμετρα ἀνώθημα (π.χ. Βίβλος ἀναβαθμῶν, παράφραση Ψαλμῶν), χρονικά, ὕμνοι κ.ἄ.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ σ. στὴ μελέτη συγγραφέων, τῶν ὁποίων ἡ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τους παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, ὅπως τοῦ ἱεροῦ Ἀδγουστίνου. Ὅπως γνωρίζουμε ὁ ἱερὸς Ἀδγουστίνος ὑπῆρξε ὁ μέγιστος καὶ ὁ πολυγραφότερος τῶν θεολόγων τῆς Δύσης, ἄσκησε δὲ τεράστια ἐπίδραση στὸ δυτικὸ χριστιανισμὸ. Στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρξε σχεδὸν ἄγνωστος. Ὁ σ. κατάφερε μὲ πολὺ κόπο, νηφαλιότητα καὶ ρεαλισμὸ, νὰ ἀποδώσει τὰ θετικὰ καὶ ἀρνη-

τικά στοιχεῖα τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θεολόγου, ἐπικεντρώνοντας τὴν ἔρευνά του στοὺς σταθμοὺς τῆς θεολογίας τοῦ Αὐγουστίνου: τὴν τριαδολογία του, τὴ χριστολογία του καὶ ἐν τέλει, τὴν περὶ πώσεως, θείας χάριτος καὶ προορισμοῦ ἀμφιλεγόμενη διδασκαλία του. Ἀφοῦ ἐπισημαίνει τὶς παρεκκλίσεις καὶ τὶς κακοδοξίες του, εἰδικὰ στὸ τελευταῖο θέμα, ἀφιερώνει μία παράγραφο στὴ στάση τῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς ἀπέναντι στὴ θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὸ Μ. Φώτιο καὶ τὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ μέχρι τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο γίνεται βαθύτερα ἀντιληπτὴ ἡ θέσις τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Μαζὶ μὲ τὸν Αὐγουστίνου συνεξετάζονται μὲ τρόπο συστηματικὸ καὶ οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς θεολογικῆς κρίσις περὶ τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ἀντίπαλοι καὶ θιασῶτες τοῦ Αὐγουστίνου Ἰουλιανὸς Αἰκλάνων, Καιλῆστιος, Καίλεστινος Ρώμης, Ἰωάννης Κασσιανός, Ὁρόσιος, Πρόσπερος, Μάριος Μερκάτωρ, Ἀρνόβιος ὁ Νέος καὶ ἄλλοι. Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ παρατηρήσει ὅτι στὸν Κασσιανὸ ἀποδίδει ἀσάφειες ὡς πρὸς τὴ σχέση θείας χάριτος καὶ προαίρεσης, τὶς ὁποῖες ἐκμεταλλεύθηκαν κάποιοι ἔνθερμοι ὑποστηρικτὲς τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπως ὁ Πρόσπερος (σ. 423). Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Ἰωάννης Κασσιανὸς ὑπῆρξε καθ' ὅλα γνήσιος ἐκφραστὴς τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης στὸ θέμα τῆς προαίρεσης, ἀκολουθώντας κατὰ πόδας τὴ θεολογία τοῦ δασκάλου του ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις κάποιων ἐρευνητῶν. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Πρόσπερος, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ σ., ἀναθεώ-

ρησε τὶς ἀπόψεις του περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ (σ. 679).

Ἐνα ἐπίσης σημαντικό στοιχεῖο τοῦ παρόντος τόμου εἶναι ἡ διασάφηση τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου πολλῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας διεδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, ἀλλὰ κάποια στοιχεῖα τῆς θεολογίας τους ἔμειναν ἀδιευκρίνιστα. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρόσωπα. Ὁ σ. δὲν ἀρκεῖται σὲ κάποιες περιληπτικὲς ἐπισημάνσεις, ὅπως γίνεται στὶς ἄλλες Πατρολογίες, ἀλλὰ εἰσέρχεται στὴν καρδιά τοῦ προβλήματος, ἐξετάζει ἐξονυχιστικὰ κάθε κείμενο, μελετώντας παράλληλα ἐξαντλητικὰ ὅλη τὴ σχετικὴ ξένη βιβλιογραφία καὶ σχηματοποιεῖ διεξοδικὰ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς του παραθέτοντας πλῆθος χωρίων. Ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ προσφέρει σπουδαῖο ὕλικό στὸν ἐρευνητὴ θεολόγο γιὰ νὰ προχωρήσει τὴ δική του ἔρευνα σὲ κάποιο σχετικὸ μὲ τὸ Θεόδωρο θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ κοπιᾶσει πολὺ. Αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποτελεῖ μεγάλη συμβολὴ τοῦ σ. στὴν ἔρευνα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες περιπτώσεις Πατέρων, ὅπως μὲ τὸ Θεόδωρο Κύρου, τὸν Πελάγιο, τὸν Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως, τὸ Φλαβιανὸ Κπόλεως, τὸ Διόσκορο Ἀλεξανδρείας, τὸν Εὐσέβιο Δορυλαίου, τὸ Λέοντα Ρώμης, τὸ Σενούτα, τὸ Βασίλειο Σελευκείας, τὸ Διάδοχο Φωτικῆς, τὴ συλλογὴ «Ἀποφθέγματα Πατέρων» καὶ ἄλλους. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα καταγράφεται λεπτομερῆς ἀνάλυση τῆς θεολογίας τους, τῆς προσφορᾶς στὴ διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης, τῶν «σκοτεινῶν» ἢ ἀδιευκρίνιστων στοιχείων τῆς διδασκαλίας τους (θεολογούμενα ἢ

ἐρμηνεῖες τῶν Γραφῶν) καὶ τῆς ἱστορικῆς τους πορείας (καταδίκη ἢ ἀποδοχή ἀπὸ Συνόδους, ἀνακάλυψη νέων χειρογράφων, νέες ἐρευνες κλπ).

Μέσα στὰ στενὰ πλαίσια μίας βιβλιοκρισίας εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναφέρουμε ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ γίνεи ἀπολύτως κατανοητὸ τὸ μέγεθος τῆς σημασίας τῆς Πατρολογίας τοῦ Στ. Παπαδόπουλου. Ἐπιχειρῶντας μία συνολικὴ ἀποτίμησις τοῦ ἔργου τοῦ ἀείμνηστου δασκάλου μας, τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι πολὺτιμο γιὰ ὅποιον ἀποφασίσει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα τοῦ Ε΄ αἰῶνα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἡ πρωτοτυπία του, τὸ βάθος του, οἱ θεολογικὲς ἀναλύσεις, ἡ βαθυστόχαστη ἐρευνα, ἡ κατανόησις τῆς ὀρολογίας καὶ τοῦ πνεύματος τῶν κειμένων σὲ μία ἐποχὴ ρευστότητας ὅπου ὄροι καὶ ἀντιλήψεις μεταβάλλονταν διαρκῶς ἀπὸ μέρα σὲ μέρα, καθιστοῦν τὸ ἔργο ἀναπόσπαστο ἐργαλεῖο εἰσόδου στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ὀλοφάνερο στὸν κάθε ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα ὅτι ὁ σ. κοπίασε ἀπάνταστα γιὰ νὰ προσφέρει στοὺς νέους ἐπιστήμονες θεολόγους ἕνα ἔργο ἀναφορᾶς, στὸ ὁποῖο πλέον ὑποχρεωτικὰ θὰ παραπέμψουν καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ξεκινήσουν γιὰ νὰ κατανοήσουν τὴ θεολογία τοῦ Ε΄ αἰῶνα. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ θὰ παραμείνει ἀθάνατο, ὅπως καὶ ἡ μνήμη τοῦ προσώπου του σὲ τὴν καρδίαν ὅσων τὸν γνωρίσαμε καὶ ἐμπνευστήκαμε ἀπὸ τὴν ἀκάματη μέχρι τέλους ἐργασία του καὶ τὴν ἀμέτρητη ἀγάπη του πρὸς τοὺς Πατέρες καὶ Διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους μας.

Διονυσίου Κακαλέτη, Δρ. Θ.

Β. ΑΘ. ΤΣΙΓΚΟΥ, *Δογματικὰ καὶ θεολογικὰ μελετήματα Α΄*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 286

Ἡ ἔκδοσις βιβλίων μὲ συλλογὴ ἄρθρων ἑνὸς συγγραφέα ἔχει ἤδη γίνεи παράδοσις στὴ διεθνή πρακτικὴ. Τὴν παράδοσις αὐτὴ ἐφαρμόζει καὶ στὸ παρὸν πῶνυμα ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Β. Ἀθ. Τσίγκος. Τοῦτο συγκροτεῖται ἀπὸ ἑξὶ εἰσηγήσεις ποὺ παρουσιάστηκαν σὲ συνέδρια, ἕνα ἄρθρο καὶ ἕνα ἐπιμνημόσυνο κείμενο, ποὺ τὰ παρουσιάζουμε μὲ ἀδρῆς γραμμὲς κατωτέρω:

1. *Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ὄρου «Θεοτόκος» κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἡ χριστολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ σημασία του* (σσ. 17-61). Ὁ συγγραφέας διαπιστώνει ὅτι ὁ ὄρος Θεοτόκος χρησιμοποιοῦνθηκε ἔνωρις ἀπὸ Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Ἐπειδὴ, κατ' αὐτόν, τὸ πρόβλημα τοῦ ὄρου Θεοτόκος πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται στὸ πλαίσιο τῆς Χριστολογίας καὶ Σωτηριολογίας, παρακολουθεῖ σὲ χρονολογικὰ πλαίσια τὴν ἐξέλιξη τῆς διαμορφώσεως τοῦ ὄρου μέσῳ τῶν διδασκαλιῶν τῶν αἰρετικῶν (Ἀπολλιναρίου, Διοδώρου Ταρσοῦ, Θεοδώρου Μοψουεστίας, Νεστορίου, Εὐτυχοῦς καὶ Διοσκόρου) καὶ τῶν ὄρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων (Γ΄, Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄, Πενθέκτης καὶ Ζ΄). Ὁ κ. Τσίγκος κατορθώνει, μὲ ἀδρῆς γραμμὲς καὶ παραθέσεις σύντομων κειμένων τῶν πηγῶν, νὰ παρουσιάσει τὴν ἱστορία τῆς διαμορφώσεως τοῦ ὄρου μέσα ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας, τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο φύσεων. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποφεύγει ἀνώδυνα τὴν παγίδα τῆς Μαριολογίας καὶ τῆς Μαριολατρείας.

2. *Christ as Creator Logos and Saviour according to St Athanasius' work Oratio de Incarnatione Verbi* (σσ. 63-77). Στην εισήγηση αυτή εκτίθενται τὰ κύρια στοιχεία τῆς Κοσμολογίας καὶ Σωτηριολογίας τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συγγράμματος τοῦ Μ. Ἀθανασίου «Περὶ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου». Ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἐξετάσει τὰ αἷτια καὶ τὸ σκοπὸ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, θὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Δημιουργὸς-Λόγος διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεώς του μᾶς σώζει καὶ μᾶς ὁδηγεῖ στὴ θέωση. Τὸ ἀγγλικὸ κείμενο συνοδεύεται μὲ περίληψή του στὰ ἑλληνικά.

3. *Ἡ λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεομοῦ κατὰ τὴ δεύτερη εἰκονομαχικὴ περίοδο* (σσ. 79-127). Οὐσιαστικὰ τὰ γεγονότα παρακολουθοῦνται καὶ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη, ὅπως ἐκφράζονται σὲ ἐπιστολές του. Ὁ ἐρευνητὴς ἀσχολεῖται μὲ τὶς συνόδους τῶν ἐτῶν 806, 809, 787, 682 καὶ 815 καὶ δίνει πειστικὲς ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν προοδευτικὴ ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τοῦ Θεοδώρου ἔναντι τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἐπιφυλακτικότητα, ἀμφισβήτηση, συμπάθεια, ἀναγνώριση). Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς στάσεως τοῦ Θεοδώρου ἔναντι τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου «ἐντοπίζεται σπῆ, μᾶλλον δικαιολογημένη, ἀρχικὴ ἐπιφυλακτικότητα ποῦ διατηροῦσε γι' αὐτὴ καὶ ἀφοροῦσε τὴν οἰκουμενικότητα τῆς καὶ ὅχι τόσο τὴν ἐγκυρότητα τῆς». Τὸ συγγραφέα στὴν παρούσα εισήγηση τὸν ἀπασχολοῦν καὶ τὰ θέματα ἐγκυρότητας, αὐθεντίας καὶ κριτηρίου ἀποδοχῆς τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων

(κατὰ τὸν ἅγιο Θεόδωρο εἶναι ἡ συμφωνία τῶν πέντε πατριαρχῶν).

4. Ὁ «*τολμηρὸς*» θεολογικὸς λόγος τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ ἡ συμβολή του στὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα καὶ τὴ φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση (σσ. 129-173). Ἡ παρούσα εισήγηση ἀποτελεῖ πραγματικὰ φιλότιμη προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς «ἀδικίας» σὲ βᾶρος τοῦ ἁγίου Συμεῶν, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος, ἂν καὶ εἶναι ὁ κορυφαῖος καὶ σπουδαιότερος μυστικὸς θεολόγος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἔχει ἀδικηθεῖ διαχρονικὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ διδασκαλία του καὶ ὡς πρὸς τὴν τιμὴ του (καθυστερημένη ἔκδοση τοῦ Βίου καὶ τοῦ ἔργου του· μὴ συμπερίληψη τοῦ Βίου του στὰ *Acta Sanctorum*· πρώτη διασωθεῖσα εἰκόνα του στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰ.). Ὁ κ. Τσίγκος ἐπισημαίνει, ὀρθά, ὅτι ὑπῆρξε σημαντικὸς ὁ ρόλος τοῦ Συμεῶν γιὰ τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα τοῦ 14ου αἰ. καὶ τὴ φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση τοῦ ΙΗ' αἰ., καὶ παρὰ ταῦτα δὲν ἔχει ἐπαρκῶς μελετηθεῖ καὶ ἀξιολογηθεῖ στὸ σύνολό του.

5. *Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (σσ. 175-188). Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο ὁ συγγραφέας τὸ χαρακτηρίζει «ὡς προλεγόμενα, ὡς μεθολογικὰ πρότερα τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ». Ὁ ἴδιος διαπιστώνει ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἀποτέλεσμα συγκρούσεως θεολογικῶν παραδόσεων, ἔχει ὡς πηγὴ τῆς βιβλικῆς μαρτυρίας, ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη ἀποδεικνύεται χριστοκεντρικὴ, ἡ Ἁγία Τριάδα φανερώνεται διὰ τῆς θείας ἐνσαρκώσεως καὶ ἡ θεολογία του θεμελιώνεται καὶ θεωρεῖται ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδα-

σκαλίας τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Κυρίαρχο στοιχεῖο στή διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἡ διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καθὼς καί ἡ ἐνεργειακὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν κτίση καὶ τὸν ἄνθρωπο, «γὰρ τὴν κοινωνία καὶ κατὰ χάριν ἔνωσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό».

6. *Ἡ θεολογία τῶν νέων Μαρτυρολογίων* (σσ. 189-228). Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει καὶ καταγράφει ὀρισμένες θεολογικὲς θέσεις, ὅπως ἀνιχνεύονται σὲ νεομαρτυρολογικὰ κείμενα (π.χ. ὁμοιότητα παλαιῶν καὶ Νέων Μαρτυρολογίων, ὁμολογιακὸς χαρακτήρας τῆς θεολογίας τῶν Μαρτυρολογίων, περιεχόμενο τῆς ὁμολογίας τῶν Νεομαρτύρων, θαύματα καὶ ἱερά λείψανα τῶν Νεομαρτύρων, μαρτύριο τοῦ αἵματος καὶ μαρτύριο τῆς συνειδήσεως κ.ἄ.). Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ συναδέλφου οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀνακήρυξη τῶν Ἁγίων: «Τὸ ἀκριβέστερο καὶ ἀλάνθαστο κριτήριον γὰρ τὴν ἀναγνώριση τῶν “ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δεδοξασμένων προσώπων” καὶ τὴν ἐγγραφὴν τους στὸ Ἁγιολόγιον ἦταν ἡ ἀνάδειξή τους ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας». Γιὰ τοὺς Νεομάρτυρες κυριαρχοῦν στοιχεῖο «ἦταν ἡ ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τους, ἐνώπιον τῶν ἀλλοπίστων διωκτῶν τους». Ἡ σπ.....δὴ γὰρ ἀνακήρυξη νέων ἁγίων κρίνεται ἐπικίνδυνη, γιατί «ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ νοθευτῆ καὶ ἀλλοιωθεῖ τὸ Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» (σ. 220).

7. *Ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου στὴ Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας* (σσ. 229-238). Ὁ συντάκτης τῆς εἰσηγήσεως εἶναι σαφέστατος στὴν ἀπάντησις τοῦ εὐλόγου ἐρωτήματος. Ἡ ἀναγέννησις

τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν πώση «εἶναι κατ' ἐξοχὴν χριστολογικὸ καὶ ἐκκλησιολογικὸ γεγονός» καὶ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν Ἐνανθρώπησι τοῦ Λόγου, μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴ θεία λατρεία, μὲ τὰ μυστήρια τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς θείας εὐχαριστίας, τῆς μετάνοιας καὶ ἐξομολογήσεως.

Ὡς παράρτημα ὁ συγγραφέας δημοσιεύει ἕνα ἐπιμνημόσυνο κείμενο μὲ τίτλο «*Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος*», ἀφιερωμένο στὸν «ἀρχιμανδρίτη π. Στέφανο Σιναῖτη (πρωτοπρεσβύτερο Σάββα Ἰ. Ψαρόπουλο) 1936-2007» (σσ. 239-261), ὡς ἔκφρασις εὐγνωμοσύνης πνευματικοῦ τέκνου πρὸς πνευματικὸν πατέρα. Στὸ κείμενο αὐτὸ κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς ποικίλης ποιμαντικῆς προσφορᾶς ἐνὸς σύγχρονου πνευματικοῦ πατρὸς πρὸς τὰ πνευματικὰ του τέκνα καὶ τὴν κοινωνία γενικότερα.

Ἀναμφίβολα τὰ ἐπὶ ἀρθρα-εἰσηγήσεις τοῦ παρόντος βιβλίου δὲν δίνουν μόνον ἀπάντησις σὲ ἀνοικτὰ ἐρωτήματα τῆς ἔρευνας, ἀντιμετωπιζόμενα ἀπὸ τὸν συγγραφέα, κυρίως μὲ κριτήρια χριστολογικὰ-σωτηριολογικὰ-ἐκκλησιολογικὰ, ἀλλὰ καὶ προβληματίζουν τὸν ἀναγνώστη, τὸν κάθε ἀναγνώστη: Νὰ μὴν ἀντιμετωπίζει τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας ὡς ἀπλή γνῶσις, ἀλλὰ ὡς βίωμα ἐν Χριστῷ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ποῦ ἔχει ὡς ἔσχατο στόχο τὴ σωτηρία καὶ τὴ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τῶν ἀρθρων καὶ τοῦ βιβλίου ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες ἐξυπηρετεῖται τὰ μέγιστα: α) ἀπὸ τὴν ἀπλή καὶ κατανοητὴ καὶ ἀπὸ τὸ εὐρὸν κοινὸ γλῶσσα τῶν κειμένων, β) ἀπὸ τὴ πληροφορίας γιὰ τὸ χαρακτῆρα κάθε ἀρθρου-εἰσηγήσεως, τὸ συνέδριον παρουσιάσεως του καὶ τὴν

πρώτη δημοσίευση και τη μορφή της, γ) από την παράθεση βιβλιογραφίας ανά άρθρο (σσ. 263-279) και δ) από το Εύρετήριο κυρίων ονομάτων (σσ. 281-286). Και όλα αυτά αποτελούν δείγμα της επιστημονικής ευσυνειδησίας αλλά και της θεολογικής αγωνίας του αγαπητού συναδέλφου Βασιλείου Τσίγκου.

Δημήτριος Γόνυς

ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΧΑΤΖΗΦΡΑΙΜΙΔΗ, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: Πραγματιστής τοῦ παρόντος ὁραματιστής τοῦ μέλλοντος*, ἔκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012.

Ἡ μελέτη και προβολή τῶν *μνημείων* λόγου και τέχνης ἑνὸς μεγάλου, και ἐν πολλοῖς μὴ ἐπαρκῶς και πλήρως μελετηθέντος, πολιτισμοῦ δύο χιλιάδων χρόνων, τοῦ πολιτισμοῦ ποῦ δημιούργησε, συντηρεῖ και συνεχίζει ἡ Ἐκκλησία, τελευταία, προκαλεῖ, ὄλο και περισσότερο, τὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον ἀρκετῶν συγγραφέων στὸν τόπο μας. Και τοῦτο διότι ἀποτελεῖ πλέον κοινὴ παραδοχὴ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς «δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸ νὰ γεννᾷ πολιτισμὸ... και πάντοτε ὁ πολιτισμὸς και ἡ θεολογία εἶχαν ἄμεση, ζωντανὴ και ἄρμονικὴ σχέση, ποῦ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ» (σ. 23). Ὡς ἐκ τούτου, κάθε νέα ἔκδοση μελέτης, ἐρμηνείας και προβολῆς τῶν μαρτυριῶν αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι γεγονός μεγάλης σημασίας. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν σκοποῦ φιλοδοξεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ μὲ τὸ πόνημά του ὁ Ἄρχιμ. π. Εἰρηναῖος Χατζηφραιμίδης, ἐπίκουρος καθηγητῆς στὴν Παιδαγωγικὴ Σχολὴ Φλώρινας τοῦ Πανεπιστημίου Δ. Μακεδονίας.

Ἡ μελέτη ἔχει ὡς κύρια πηγὴ ἀντίληψης τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου τὸ ἔργο τοῦ πολυγραφότερου συνάμα δὲ και τοῦ

προσφιλέστερου ἐκκλησιαστικοῦ πατρός, τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ συγγραφέας στὶς σελίδες τῆς ἐργασίας τοῦ πραγματεύεται και ἀναδεικνύει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ μνημεῖα πολιτισμοῦ ποῦ μᾶς κληροδότησε ὁ ἱερός πατήρ. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖται ἀπὸ 407 σελίδες μεγάλου μεγέθους βιβλίου, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 371 καλύπτονται ἀπὸ κείμενο. Μετὰ τὰ *προλεγόμενα*, ἀκολουθεῖ ἐμπεριστατωμένη και τεκμηριωμένη εἰσαγωγή (σ. 13-24), στὴν ὁποία ὀριοθετεῖται τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας και καταγράφονται ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη, τὴν ἐποχὴ του και τὸν πολιτισμὸ. Ἀκολουθεῖ τὸ κύριο μέρος τῆς μελέτης (σ. 25-369), τὸ ὁποῖο διαρθρώνεται σὲ ὀκτὼ *κεφάλαια*, ποῦ φέρουν ἀντιστοίχως τοὺς τίτλους: τὸ παιδί, ἡ γυναῖκα, ἐπαγγέλματα, οἱ βασιλεῖς-στρατιωτικοί, δικαστήρια, ἰατρικά, ἄθληση. Τὸ ὄγδοο και ἐκτενέστερο κεφάλαιο, μὲ τίτλο ἡ κοινωμία, ἔχει ἀναφορὰς σὲ πολλὰ και ποικίλου ἐνδιαφέροντος θέματα, ὅπως πλοῦσιοι, ἵπποδρομος, θέατρο, οἰκείες-οἰκοδομήματα, λουτρό, πανηγύρια, δάνεια, ἐγγυήσεις-συμβόλαια-κληρονομίες, σκευὴ, λύχνοι-φάρτοι, μουσικὰ ὄργανα, χρυσοῦς-μαργαρίτες, ὀδοὶ-λεωφόροι-ἐκδρομὲς, πένθος, μαγεῖτες-προλήψεις, μέθυσσοι, ἀρπαγες-ληστές, πάθη και λοιπὲς ἀσχήμες, πορνεία-μοικεία. Ἡ μελέτη πλαισιώνεται μὲ τὰ *ἐπιλεγόμενα* (σ. 371), τὴν παράθεση τῆς *βιβλιογραφίας* (σ. 373-382), *ἓναν πίνακα ἐπιλεκτῶν πατερικῶν ὄρων* και δύο *εὔρετήρια* ἑλληνόγλωσσο και ξενόγλωσσο και διανθίζεται μὲ ἀρκετὲς ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες και εἰκόνες.

Ἡ ὄντως πολὺτιμη και ἀξιόπιστη μαρτυρία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου εἶναι ἀκριβῆς

γνώση, λεπτομερῆς *ἔκθεση*, ρεαλιστικὴ περιγραφή μιᾶς μακρινῆς πραγματικότητας, ποῦ εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ γενικὰ τὸ πνευματικὸ *κλίμα* τῆς Ἀντιόχειας καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Μὲ θαυμαστὴ ἐνάργεια, ἀριότητα καὶ ἀκρίβεια καταγράφει τὸ ἱστορικὸ, ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον μιᾶς πολυσήμαντης περιόδου, μιᾶς νέας κατάστασης πραγμάτων γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ ζωὴ τῶν μελῶν της. Στὰ ἔργα τοῦ ἀναμοχλεύει δημιουργικὰ, ἀφομοιώνει ὀργανικὰ καὶ ἐρμηνεύει ὑπομνηματιστικὰ ὄχι μόνον ὀλόκληρη τὴν ἐνιαίαν καὶ ἀδιάσπαστη ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη τὴν ἐποχὴ του σὲ ὄλες ἀνεξαιρέτως τὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ προβλήματα τῆς καθημερινότητας. Τὸ νὰ κατανοηθῆι πληρέστερα καὶ ἀκριβέστερα τὸ πνεῦμα τῶν διαφορῶν κειμενικῶν μαρτυριῶν καὶ ὄλο τὸ φάσμα τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, ἀπαιτεῖ ἐκ μέρους τοῦ ἐρευνητῆ πρωτίτως καὶ κατ' ἐξοχίαν, μακρὰ, κοπιώδη τριβὴ καὶ ἀσκηση γιὰ τὴν ἐγγύτερη οἰκείωση, τὴν ἐνδελεχῆ μελέτη καὶ τὴν ἀνασύνθεση τῶν πηγῶν, ἔτσι ὥστε αὐτὲς νὰ ἐρμηνευθοῦν μέσα στὸ πνευματικὸ πλαίσιο καὶ στὸ γενικότερο προβληματισμὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐν λόγω ἐποχῆς.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ π. Εἰρηναῖος ὄχι ἀπλῶς ξεκινᾷ ἀλλὰ βασιζέται σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου στὶς κειμενικὲς μαρτυρίες, στὰ χρυσοστομικὰ συγγράμματα, ἔχει ὡς συγκριτικὸ πλεονέκτημα νὰ μὴ χρειάζεται νὰ ἐπιθέτει σὲ αὐτὰ ἀλλότριες ἀποψεις καὶ ἐρμηνεῖες σύγχρονων ἐρευνητῶν. Μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐρευνητικὴ μέθοδο, ποῦ ἐπέλεξε νὰ ἀκολουθήσει συ-

νειδιτὰ στὸ πόνημά του, μὲ τὴν ἀναφορά, ἐρμηνεία καὶ τὸ σχολιασμὸ περίπου δυόμισι χιλιάδων διακοσίων κειμενικῶν ἀναφορῶν, εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ἴδιες οἱ πηγὲς δίδουν τὶς ἀπαντήσεις, ἀφοῦ προηγουμένως αὐτὲς θέτουν τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ ἀξιοποίηση τοῦ πλούσιου πηγαιῶν ὕλικου ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε, ἐπιλεκτικὰ καὶ ἀξιολογικὰ καὶ στὸ βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ, τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τηρώντας τὴ δέουσα κριτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ προκατειλημμένες ἀναγνώσεις καὶ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις. Καὶ ἐνῶ ἡ προτεραιότητα καὶ ἡ ἔμφαση δίδονται στὴν ἐρμηνεία καὶ παρουσίαση τῶν χρυσοστομικῶν κειμένων, ἐν τούτοις δὲν ἀπουσιάζει ὁ ἀπαραίτητος ἐπιστημονικὸς διάλογος.

Τὰ θεμελιώδη αὐτὰ *στοιχεῖα*, τὶς ἀναγκαῖες μεθοδολογικὲς ἀρχὲς καὶ ἐρευνητικὲς *προϋποθέσεις* κατανόησε πλήρως καὶ ἀκολούθησε μὲ ἀκρίβεια καὶ συνέπεια ὁ π. Εἰρηναῖος στὸ συγγραφικὸ του ἐγχεῖρημα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φέρει ἐκ νέου στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἄλλες λιγότερο γνωστὲς, πλὴν ὅμως ἐνδιαφέρουσες, σημαντικὲς πτυχὲς τῆς διδασκαλίας ἐνὸς μεγάλου συγγραφέα καὶ ἐκκλησιαστικοῦ πατέρα, ποῦ μᾶλλον δὲν *ἔτυχαν* τῆς δέουσας προσοχῆς καὶ δὲν ἀξιοποιήθηκαν ἀναλόγως ἀπὸ τὴν πολυπληθῆ ἐπιστημονικὴ κοινότητα τῶν χρυσοστομολόγων ἐρευνητῶν.

Σὲ πολλὲς *Ὁμιλίαι* τοῦ ὁ ἱερός Χρυσόστομος περιγράφει, μὲ ἰδιάζουσα διαύγεια, μὲ ἀξιοσημεῖωτο ρεαλισμὸ καὶ καίρια εὐστοχία ὄχι μόνον τὰ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρῆς τῆς κοινωνίας ὀραματιζόμενος ἕνα καλύτερο μέλλον. Ὁ-

πως σημειώνει ὁ συγγραφέας, «ἔπεσε στὴν ἑπαλξὴ τοῦ ἀγῶνα του γιὰ ἓνα καλύτερο μέλλον τῆς Ἐκκλησίας, περισσότερο δεμένο μὲ τὴν πραγματικότητα ποῦ ἔφερε στὸν κόσμον ὁ Χριστός» (σ. 11).

Τὸ μνημειῶδες συγγραφικὸ τοῦ ἔργο ἀποτελεῖ πολυτιμότερο *μνημεῖο* λόγου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα καί, ἀναμφιβόλως, εἶναι σημαντικό κεφάλαιο πλουτισμοῦ τῆς πολιτιστικῆς μας παράδοσης στὶς οἰκουμενικὲς τῆς διαστάσεις. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί οἱ θέσεις του γιὰ ποικίλα θεολογικά, κοινωνικά θέματα κατέστησαν ἀσφαλῆς ὁδοδείκτες καὶ ἡ ἐπίδρασή τους σὲ ὀλόκληρο τὸ χριστιανικὸν κόσμον ἔχουν ἀφήσει ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη τους στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων μέχρι σήμερα. Μὲ ὅσα διδάσκει ὁ ἱερός πατέρας παραμένει μία ἀστείρευτη πηγή μαρτυριῶν γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ (σ. 371) καὶ συγχρόνως ὑπερβαίνει τὰ στενά τῆς χρονικῆς ὄρια, συγκρινόμενος μὲ ἄλλες προσωπικότητες καὶ συγγραφεῖς. Εἶναι ἀληθές ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ εἶναι καινοτόμες καὶ δημιουργικὲς, καθὼς ἀνοίγουν νέους ὀρίζοντες θεωρίας καὶ πράξης σὲ θέματα θεολογίας, παιδαγωγικῆς, διαφόρων ἐπαγγελματιῶν, ἄθλησης καὶ ἰατρικῆς καὶ πολλῶν ἐπιμέρους ζητημάτων κοινωνικῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσει ἡ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ βρῖσκει μεγάλη ἀπόκριση, μέχρι τὶς ἡμέρες μας καὶ ἡ προβολὴ τῆς εἶναι γόνιμη καὶ δυναμικὴ, οὐσιαστικὴ καὶ πολύτιμη συμβολὴ στὰ θεολογικά, κοινωνικά καὶ ἐνδεότερα στὰ πολιτιστικά πράγματα. Εἶναι, λοιπόν, προφανές ὅτι ἡ συγγραφὴ ἐνὸς ἀκόμη βιβλίου γιὰ τὸν ἱερὸ πατέρα

ἀποκτᾷ μοναδικὴ ἐπικαιρότητα καὶ σπουδαιότητα καὶ ἡ ἔκδοσή του ἐμπλουτίζει τὴν ὀγκωδέστατη χρυσοστομικὴ βιβλιογραφία.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὸς πατέρας καὶ συγγραφέας τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἓνα σπάνιο ρεαλισμὸ στὴ σκέψη του. Ζώντας ἔντονα τὸ παρὸν καὶ γράφοντας γιὰ ποικίλες καταστάσεις τοῦ παρόντος ὀραματιζόταν καὶ τὸ μέλλον γιὰ τὰ καθημερινὰ τῆς ζωῆς, τὴν κοινωνία, τοὺς χριστιανούς καὶ τὴν Ἐκκλησία. Γι' αὐτὸ ἡ ἐργασία τοῦ π. Εἰρηναίου, μὲ τὸ ἐξόχως ἐνδιαφέρον θέμα τῆς, δὲν εἶναι μόνον εὐπρόσδεκτη ἀλλὰ καὶ λίαν ἐπιθυμητή. Καὶ ἐνῶ γιὰ τὸν ἱερὸ πατέρα ἔχουν μέχρι τώρα δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας πολλὲς χιλιάδες μελετῶν σὲ σχεδὸν τριάντα γλώσσες, ὁμως ὄντως ἔλλειπε μία ὀλοκληρωμένη μονογραφία, ἡ ὁποία νὰ τὸν προσεγγίζει καὶ νὰ τὸν ἐρμηνεύει ὡς πραγματιστὴ τοῦ παρόντος καὶ ἐν ταυτῷ ὀραματιστὴ τοῦ μέλλοντος. Τὸ ὑπαρκτὸ αὐτὸ κενὸ προσπάθησε νὰ καλύψει ἡ ἀνωτέρω μελέτη.

Ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι σὲ μελλοντικὴ ἐπανεκδόσή του θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ στὸ χῶρο τῆς βιβλιογραφίας ἓνας κατάλογος μὲ τοὺς τίτλους τῶν χρυσοστομικῶν ἔργων ποῦ χρησιμοποιήθηκαν, ἢ ἀκόμη νὰ παρατεθοῦν οἱ τίτλοι τῶν ἔργων στὶς ἀντίστοιχες ὑποσημειώσεις, καθὼς ἐπίσης ἀντὶ τῶν ἐπιλεγμένων θὰ ἦταν καλύτερο νὰ καταγραφοῦν τὰ συμπεράσματα ποῦ κατέληξε ὁ συγγραφέας μὲ τὴ συγκεκριμένη ἐρευνητικὴ του ἀπόπειρα. Ὡστόσο, αὐτὰ κρίνονται ὡς δευτερεύουσες ἐλλείψεις, οἱ ὁποῖες δὲν μειώνουν τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης. Τὸ ἔργο τοῦ π. Εἰρηναίου εἶναι κα-

λαίσθητο, καλογραμμένο, με καλή δομή, είρμό και σαφήνεια. Ὁ λόγος τοῦ εἶναι ζωντανός, καλλιπής και γλαφυρός. Τὸ ὕφος εἶναι πυκνὸ και ταυτόχρονα λιτό· μαρτυρεῖ τὴν παιδεία και κατάρτιση τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος διαθέτει ματιὰ διεισδυτική και νηφάλια, βαθιὰ αἴσθηση τοῦ οὐσιαστικοῦ και τῆς ἀξίας τοῦ σημαντικοῦ. Ἡ παρουσίαση τῆς σκέψης τοῦ ἱεροῦ πατρὸς γίνεται με δεξιότητες και μεθοδικότητα. Ὁ συγγραφέας σὲ γλῶσσα ρέουσα και κατανοητὴ ἔχει ἐπιτύχει νὰ ἀποτυπώσει και νὰ ἐπαναδιατυπώσει σ' ἓναν τόμο τὴ συμπερίληψη τῆς πλουσιότατης χρυσοστομικῆς διδασκαλίας γιὰ συγκεκριμένα κοινωνικά θέματα. Ἡ μονογραφία τοῦ προσφέρει πληθώρα ἀπαντήσεων σὲ ποικίλα ζητήματα· συνάμα δίδει ἀφορμὲς και ἐρεθίσματα γιὰ περαιτέρω συζητήσεις και προβληματισμούς. Ἡ ἔκδοσή της ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Ἐκδοτικὸν Σταμούλη στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι ὄντως προσεγμένη και ἐπιμελημένη. Ἀξίζουν συγχαρητήρια στὸ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος δείχνει ὅτι ἔχει ὄλα τὰ ἀπαραίτητα ἐχέγγυα γιὰ νὰ συνεχίσει νὰ προσφέρει και ἄλλους εὐχύμους καρποὺς τῶν ἐρευνητικῶν του ἐνασχολήσεων.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ἀποτελεῖ πολύτιμον βοήθημα γιὰ κάθε ἓναν ποῦ ἀναζητᾷ νὰ ἐμβαθύνει, νὰ πλουτίσει *μυριοπλασίως* και νὰ ἀνατροφοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀδαπάνητο πλοῦτον τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομίας. Ἰδιαίτερος στὴν ἐποχὴ μᾶς εἶναι λίαν ἀπαραίτητον σύγγραμμα γιὰ κάθε φιλοπάτορα και φιλέρευνον ἐρευνητὴ και ἀναγνώστη με θεολογικά, κοινωνικά, ἐπαγγελματικά, ἀθλητικά, ἱατρικά και ὄχι μόνον ἐνδιαφέροντα, ποῦ χαρακτηρίζουν και συνδιαμορφώνουν τὴν ἐκ-

κλησιαστικὴ παράδοση, τὸν πολιτισμὸν και τὴν ταυτότητα τοῦ τόπου μας. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐπαυξάνουν τὴ σημασία και ἐπικαιρότητα τοῦ ἐν λόγῳ πονήματος.

Βασίλειος Α. Τσίγκος

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Σ. ΖΑΦΕΙΡΗ) Μητροπολίτου Περιστερίου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, ἡ μισθοδοσία τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐκπαίδευσις και ἡ σημερινὴ ἱεραρχία*, Ἀθήναι 2012.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ πρωτόγνωρης οικονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς και κυρίως ἠθικῆς και πνευματικῆς κρίσης· σὲ μιὰ περίοδο πνευματικῆς ἔνδειας, ἀνυδρίας και νέκρωσης· σὲ μιὰ ἐποχὴ τόσων δεινῶν ποῦ τραυματίζουν και δηλητηριάζουν τὴ ψυχὴν τοῦ λαοῦ μας· ἀλλὰ κυρίως σὲ μιὰ περίοδο ὅχι και τόσο δυναμικῆς παρουσίας τῆς ἐκκλησίας, ἐκτὸς βεβαίως μεμονωμένων περιπτώσεων, ὁ σεμνὸς Ἱεράρχης Μητροπολίτης Περιστερίου κ. Χρυσόστομος εὐαισθητοποιεῖται γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας και κατ' ἐπέκταση τὰ προβλήματα τοῦ λαοῦ και τοῦ ἔθνους μας.

Κεντρικὸς πυρῆνας αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁποία εἶναι ὁ πυλῶνας ποῦ γιὰ αἰῶνες γονιμοποίησε στὴν καρδιά και στὴν ψυχὴ μας τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴ μεταφυσικὴ του ἀγωνία, τὴν ἀναζήτησιν τοῦ προορισμοῦ του και θωράκισε πνευματικὰ τὴν ἀξίαν τῆς παράδοσης και τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους. Ἡ Ἐκκλησία κράτησε σὲ ἐγρήγορη τὴν ἐθνικὴ συνείδησιν και ἐνίσχυσε τὴν ἐθνικὴ προσδοκίαν γιὰ τὴν σταθερὴ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Γένους. Αὐτὴ εἶναι ὁ ἔσχατος τόπος τῆς ἐλπίδας και τῆς ἀγά-

πns. Ἐκεῖ μέσα ζοῦμε ὡς πραγματικὴ κοινωνία καὶ γινόμεστε ἀδελφοί.

Στὶς πρῶτες λοιπὸν σελίδες, ἀντὶ προλόγου, ὁ συγγραφέας Ἱεράρχης ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναταράξει –καὶ τὸ πετυχαίνει– τὰ νερὰ στοὺς κόλπους τῆς διοικούσας Ἐκκλησίας, νὰ διεγείρει συνειδήσεις καὶ νὰ προβάλλει τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ κλήρου καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι μέσα στὴν Ἐκκλησία εἶναι «εἰς τύπον καὶ τόπον Χριστοῦ».

Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο κατὰ τρόπο ἐντυπωσιακὸ περιγράφει ὁ ἐπίσκοπος συγγραφέας τὴν ἀγωνιώδη κραυγὴ τοῦ λαοῦ τῆς πατρίδας μας, ὁ ὁποῖος βρίσκεται «στὴν κάμινο τοῦ πυρός» καὶ ἀναζητεῖ μιὰ σανίδα σωτηρίας, μιὰ βακτηρία νὰ στηριχθεῖ, μιὰ ἐλπίδα καὶ παρηγοριὰ γιὰ νὰ μὴν καταποντισθεῖ. Ἐδῶ καλεῖται ἡ Ἐκκλησία νὰ στηρίξει τὸ λαὸ τns, νὰ ἐμπνεύσει, νὰ βοηθήσει ἔμπρακτα καὶ νὰ πείσει τοὺς πιστοὺς ὅτι ὡς ἔθνος καὶ φυλὴ, ἔχουμε ἀνεξάντλητα ἱστορικά, πνευματικά, ἠθικά, κοινωνικά καὶ ἔθνικα ἀποθέματα γιὰ νὰ στηριχθοῦμε καὶ νὰ ξεπεράσουμε αὐτὴ τὴν κρίση, ὅπως πράξαμε καὶ ἄλλες φορὲς στὸ παρελθόν. Μὲ αὐτὴ τὴ θέση τοῦ συγγραφέα τροφοδοτεῖται ὁ λαὸς μας μὲ μιὰ ἐλπίδα αἰσιοδοξίας ποὺ τόσο ἔχει ἀνάγκη.

Στὸ Α' καὶ Β' μέρος τῆς μελέτης, τὸ ὁποῖο ἔξ ἀπόψεως ὄγκου καταλαμβάνει τὰ 2/3 τοῦ βιβλίου, ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται καὶ ἀναλύει μεθοδικὰ τὰ περὶ ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ μισθοδοσίας τοῦ κλήρου καὶ τὰ περὶ ἀξιοποιήσεως τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, ἔχει καλλιεργηθεῖ

ἓνας μύθος καὶ ἔχει καλλιεργηθεῖ ἐσκεμμένα, ἔντεχνα καὶ μεθοδικὰ ἀπὸ ὄλες ἀνεξαιρέτως τὶς πολιτικὲς δυνάμεις καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ κατέχουν σήμερα τὴν ἰδεολογικὴ ἡγεμονία, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει «ἀμύθητο πλοῦτο». Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ ψηφοθηρικοὺς σκοποὺς.

Οἱ πολιτικὲς αὐτὲς δυνάμεις καὶ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ κόμματα, ἐκτὸς ὀρισμένων μεμονωμένων προσώπων, γιὰ τοὺς δικoὺς τοὺς προφανεῖς λόγους, ἀντιμετωπίζουν τὴν Ἐκκλησία ὡς μιὰ θρησκευτικὴ «ἐταιρεία», ποῦ κυβερνᾷ ὁ Θεὸς μέσω τοῦ κλήρου. Ὅτι εἶναι δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία ἓνας ὀργανισμὸς ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι καὶ αὐτὴ ἡ ἄδικη προπαγάνδα ἔχει «περάσει» δυστυχῶς, σὲ μιὰ μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ μας.

Ἡ ἀλήθεια ὅμως βρίσκεται ἄλλοῦ γιὰτὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι θεῖο καθίδρυμα, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μὲ μόνη πηγὴ καὶ περιεχόμενον τῆς ζωῆς τοῦ Θεοανθρώπου, τῆ ζωῆ τοῦ Χριστοῦ. Τὸ μήνυμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ εἶχε ὡς σταθερὸ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴν ἔνταξή του στὸν κόσμον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία ὅμως, ἡ στρατευομένη Ἐκκλησία, δὲν εἶναι μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια. Εἶναι πρόσωπα, εἶναι ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς, εἴμαστε ἐμεῖς ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς καὶ ὡς Ἐκκλησία δὲν μποροῦμε νὰ ἀδιαφορήσουμε γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ θὰ σήμαινε ἄρνηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ κυρίως ἄρνηση τῆς σοφῆς ἐμπειρίας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στὸ διάβα τῆς ἱστορίας του. Μὲ ἄλλα λόγια καὶ σύμφωνα μὲ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (1, 8) δόθηκε χώρος καὶ χρόνος γιὰ τὴν δράση τοῦ

Ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας στὰ πράγματα τῆς κοινωρίας.

Μὲ αὐτὴ τὴ διαφοροποιημένη, ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἰδεολογίες καὶ φιλοσοφίες, ἐνέργεια, δοᾶ καὶ κινεῖται ἡ Ἐκκλησία «ἐν τῷ κόσμῳ», χωρὶς βέβαια νὰ προσέρχεται «ἐκ τοῦ κόσμου», γιὰτὶ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ προσλάβει τὸν κόσμον καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἐκκοσμηθεῖ. Μὲ τὶς βασικὲς ιδιότητες ποὺ εἶναι ἡ ἐνότητα, ἡ ἀγιότητα, ἡ καθολικότητα καὶ ἡ ἀποστολικότητα εἶναι μιὰ Ἐκκλησία ἀπεσταλμένη καὶ αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς καὶ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς. Ἐφημερεύει διαρκῶς καὶ βρῖσκεται σὲ ἐργήγορον γιὰ νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ ἔργον τοῦ Ἰδρυτῆ Τῆς. Τέλος εἶναι μιὰ Ἐκκλησία «ἐν πορείᾳ», δυναμικὴ καὶ ἀνοίγει δρόμους στὴν ἱστορίαν μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, τῆς ἀνεκτικότητας, τῆς συναδέλφωσης, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὶς πόρτες τῆς ὀρθάνοιχτες σὲ ὅλους τοὺς ἀναγκεμένους. Ἡ συμπαθὴς ἀγάπη τῆς Ἐκκλησίας «οὐδέποτε ἐκπίπτει» (Α΄ Κορ. 13, 8) καὶ ἡ μνεία τῶν πενήτων «ἐν ταῖς προσευχαῖς» εἶναι διαρκῆς. Παράλληλα συμμετέχει στὸν ἀνθρώπινον πόνον, ὄχι γιὰτὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐξαντλεῖται στὸ κοινωνικὸ καὶ φιλανθρωπικὸ ἔργον, ἀλλὰ γιὰτὶ εἶναι ἀσύμβατον μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς νὰ μὴν νοιάζεται γιὰ τὸν ἄρρωστο, τὸν φυλακισμένον, τὸν ἀναξιοπαθοῦντα, τὸν βασανισμένον, τὸν πρόσφυγα, τὸν μετανάστη, τὸν τυρανισμένον, τὸν στιγματομένον γιὰ τὴν τυρανισμένη ψυχικὴ ἀσθένειαν. Τρανὴ ἀπόδειξις αὐτῆς τῆς προσφορᾶς εἶναι ἡ «Βασιλεία», ποὺ ἔχει ἀπλωθεῖ στὰ διάφορα ἰδρύματα κάτω ἀπὸ τὴν φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας σ' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα.

Κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτον καὶ μὲ βάση πάντοτε τὴν εὐαγγελικὴν ῥῆσιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ζητεῖ «πρῶτον τὴν βασιλείαν καὶ τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ καὶ πάντα προστεθήσονται αὐτῇ» (Λουκ. 10, 41 – 42, Ματθ. 6, 33) – μὲ τὸ «πάντα» ἐννοεῖ τὰ ἀπαραίτητα ὄλικά ἀγαθὰ – μελετᾶ τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιορισίας καὶ τὴν ἀξιοποίησιν αὐτῆς καὶ μὲ σαφήνεια, πειστικότητα, ἀμεροληψία, ἀντικειμενικότητα, νηφαλιότητα, ἐσωτερικὴ ἐλευθερία, ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ κυρίως μὲ παρηγοσία, θάρρος καὶ γενναιότητα καταρρίπτει τὸ «μῦθον» περὶ τῆς «τεράστιας» ἐκκλησιαστικῆς περιορισίας καὶ ἀποκαθιστᾶ τὴν ἀλήθειαν. Ἔτσι μὲ τρόπο πειστικὸν καὶ λόγον σαφῆ καὶ πυκνὸν καὶ προτείνει λύσεις γιὰ τὴν μισθοδοσίαν τῶν ὑπαλλήλων καὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ἀπορρίπτει τὶς αἰτιάσεις τῆς πολιτείας, ἐπισημαίνει τὴν δήμευσιν τοῦ 96% τῆς περιορισίας τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν πολιτείαν, ἀναφέρεται στοὺς κινδύνους ἐκκοσμηκεύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς «part time», ἀπασχολήσεως τῶν κληρικῶν ἀποδίδει στοὺς ἐπισκόπους τὴν εὐθύνην γιὰ τὶς τυχόν ἐκτροπὰς τῶν κληρικῶν, προτείνει τὴν ἀξιολόγησιν τῶν κληρικῶν, ἐπισημαίνει ὅτι δὲν ἔχει γίνεσθαι ἐνδελεχὴς μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιορισίας, τονίζει μὲ ἔμφασιν τὴν ὑποκρισίαν, ἀφερεγγυότητα καὶ τὴν ἔσσει ἀγνωμοσύνην τῆς πολιτείας ἐναντὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ οὐδέποτε ἐφάρμοσε τὶς συμβάσεις τῶν ἐτῶν 1952 καὶ 1988 γιὰ τὴν ρύθμισιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιορισίας, ἀναφέρεται στοὺς λόγους τῆς μὴ ἀξιοποιήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιορισίας καὶ προτείνει συγκεκριμένους λύσεις πρὸς τὸ σκοπὸν αὐτὸ κ.λ.π. Τὸ τελευταῖον μέρος τὸ ἀφιερώνει στὴν ἐκκλη-

σιαστική εκπαίδευση και κάνει μιὰ σοβαρή προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ θέματος ποῦ ἀφορᾷ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ δομὴ τοῦ βιβλίου εἶναι συστηματικὴ καὶ τὰ κείμενα ἔχουν οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπιχειρηματολογία στέρεα καὶ οἱ προτάσεις του ἔχουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιατί καταλήγουν σὲ σωστὲς λύσεις. Ἡ ἐπιτηδευμένη γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἰδιαιτερότητα χαρακτηρίζει τὴν γλωσσικὴ προτίμηση τοῦ συγγραφέα. Υἱοθετεῖ ἓνα ὕφος ἀρκετὰ περίπλοκο ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μακροπερίοδο λόγο, διαδοχικὴ ὑπόταξη καὶ μὲ κάποια ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν συνηθισμένη μορφή σύνταξης κ.λ.π. Εἶναι ἔμπειρος, ὅμως, χρήσιμος τῆς γλώσσας καὶ πετυχαίνει τὸν τελικὸ σκοπὸ, νὰ ἐπικοινωνήσει δηλαδὴ μὲ τὸ κοινὸ του.

Ἡ ὄχι καὶ τόσο καλαίσθητη ἔκδοση προφανῶς ὀφείλεται στὴν «λιτότητα» τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀναγραφή ὅμως τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου θὰ διευκόλυνε τὴ διάθεση τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγραφέας Ἐπίσκοπος Περιστερίου κ. Χρυσόστομος ἔχει πλούσιο βιογραφικὸ μὲ πολλοὺς ἀκαδημαϊκοὺς τίτλους, πλούσια συγγραφικὴ καρποφορία, εἶναι σεμνός, ταπεινός, δραστήριος, αἰκνικὸς καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 35ετοῦς ποιμαντορίας του ἔχει μετατρέψει τὴν Μητρόπολη Περιστερίου σὲ μιὰ σύγχρονη «Βασιλειάδα» πολλαπλῆς προσφορᾶς.

Δρ. Νικόλαος Δ. Κουλουγλιώτης

CATTANEO, Arturo (Hg.): *Verheiratete Priester?*. Paderborn: Bonifatius 2012. 164 S. ISBN: 978-3-89710-501-0.

Das vorliegende Buch greift ein zermalmendes Thema auf, das mit Sicher-

heit nicht nur in der katholischen Geisteswelt, sondern auch bei anderen christlichen Gemeinschaften immerfort Aufsehen erregt. Diese Ausgabe wurde ursprünglich aus dem Italienischen übersetzt und ist in der Deutschen Nationalbibliographie verzeichnet.

Arturo Cattaneo, der selbst Priester und Dozent an der Kirchenrechtlichen Fakultät Venedig und der Theologischen Fakultät Lugano ist, hat 32 verschiedene und interessante Texte zusammengestellt, die bis auf einen von katholischen Priestern verfasst wurden (20-111). Diese Texte sind mit einem Vorwort (9-12) und einem Beitrag (114-139) von Mauro Kardinal Piacenza umfasst worden. Zuletzt werden, in der Form eines Anhangs, auch Auszüge lehramtlicher Texte (142-159) über die Verpflichtung des *caelibatus* vom Kanon 33 der Synode von Elvira um 306 oder 308 bis zur Ansprache des heute emeritierten Papstes Benedikt XVI. anlässlich des Priesterjahres 2010 in chronologischer Reihenfolge aufgeführt.

Abgesehen von der beissenden Kritik über die Verpflichtung der priesterlichen Ehelosigkeit, die meist einesteils auf der zunehmenden Kandidatenknappheit und anderenteils auf den sexuellen Missbrauch-sereignissen beruht, wird schon in den Geleitworten die erstrebte Absicht dieses Beitrags deutlich festgelegt: "...wir wollen unseren Lesern erklären, weshalb der Zölibat für die Kirche so wichtig ist"(13) und somit diesem "...wieder zu grösserer Wertschätzung zu verhelfen"(12). Die Wesenheit des Zölibats liegt darin, dass nur durch Aufgeben des Anspruchs auf Ehe und

Familie ein Priester Gott als Wirklichkeit annehmen und erfahren und ihn so den Menschen bringen kann (vgl. 16). „Dies ist der allererste Dienst, den die Menschheit heute braucht“ (16).

Der Herausgeber versucht sein Vorhaben umzusetzen, indem er die oben erwähnten Texte – bei denen Wiederholungen von Aussagen unvermeidlich sind – als Antworten auf „die häufigsten und kritischsten Einwände gegen den priesterlichen Zölibat“ (13) benutzt, nachdem er diese nach sieben verschiedenen Gesichtspunkten geordnet hat.

Im ersten Punkt (20-44) wird die priesterliche Ehelosigkeit aus historischer Sicht untersucht. Auch wenn die Verpflichtung der Ehelosigkeit der Priester, die sich erst seit dem Trienter Konzil im 15. Jahrhundert durchgesetzt hat, keine Ursprünge im Alten Testament und der kultischen Reinheit der jüdischen Priester hat (vgl. 22), „...zählt (der Zölibat) zu den ältesten kirchlichen Traditionen überhaupt“ (32). Aus Überzeugung, dass der Herr der Vater aller ist, lebte Christus selbst ehelos und enthalten und wurde somit zum Vorbild, dem schon seine Jünger nachgeeifert haben (vgl. 24). Diese „...radikale Lebensform der Christusjünger, die auch dauerhaften Sexverzicht beinhaltete, hat über Jahrhunderte hineingewirkt. Zwar durften bis ins Hochmittelalter hinein verheiratete Männer geweiht werden und verheiratet bleiben; sie mussten nach ihrer Ordination enthalten leben, während ihre ledigen oder verwitweten Mitbürger nach der Priesterweihe nicht mehr heiraten durften“ (31). Diese Enthaltensamkeit, für die bekannte Kirchen-

väter plädierten und welche viele Synoden mit ihrer Beschlussfähigkeit bekräftigten, bezog sich auch auf Diakone und Bischöfe, die vom Tag ihrer Weihe dauerhaft mit dieser Eigenschaft leben mussten, „...weil sie Diener der Sakramente sind und sich diesem Dienst ganz weihen“ (34) sollten, um so „...der Kirche uneingeschränkt dienen zu können. Der Zölibatbegriff war also umfassender als heute“ (31). Da aber diese Art von Enthaltensamkeit in der Ehe überhaupt schwierig einzuhalten war, kam man allmählich dazu, auf den verheirateten Klerus zu verzichten und den ehelosen zu propagieren, was zur heutigen Praxis geführt hat (vgl. 32).

Im zweiten Punkt (46-58) werden die theologischen Gründe des Pflichtzölibats der lateinischen Kirche angeführt. Auch wenn das Zweite Vatikanische Konzil die Verpflichtung der Ehelosigkeit der Priester nicht als notwendig, sondern als angemessen beschreibt (vgl. 46), „...besteht die priesterliche Berufung darin, dem Beispiel Christi zu folgen und zu leben wie Er“ (48). Die bedingungslose Opferbereitschaft und Innigkeit des Herrn zur Kirche, welche durch seine Ehelosigkeit und Jungfräulichkeit zum Ausdruck kommt, soll der Priester nachahmen und diesen Bund zwischen Bräutigam und Braut nachempfinden (vgl. 50) mit der Absicht, „...der gelebten Liebe und Hingabe des Erlösers ähnlich und anverwandelt zu werden“ (53). Nur durch die völlige Hingabe des Priesters zur Kirche kann und wird dieser Bund nutzbringend sein (vgl. 53). Der wichtigste Grund allerdings aus theologischer Sicht ist in der engen Verbin-

zung zwischen der priesterlichen Ehelosigkeit und der Feier der Eucharistie zu erkennen (vgl. 57). Der Vollzug jener verweist auf die Zugehörigkeit des Priesters zu Gott alleine, welche wiederum nur durch den Zölibat für alle Gläubigen sichtbar wird.

Als nächstes folgt ein Abschnitt mit Texten, die hauptsächlich die Thematik Pflichtzölibat und Sexualität ansprechen (60-78). Zuerst wird betont, dass der Verzicht auf das sexuelle Leben auf keinen Fall unnatürlich sei, wie des –fteren behauptet wird (vgl. 60). So argumentieren meist Personen, die im Menschen nur einen körperlichen Aspekt sehen oder mit ihrer eigenen Sexualität nicht zurechtkommen (vgl. 61) und somit auch nicht fähig zu einer Ehe sind (vgl. 62). Die Tatsache hingegen, dass eine Person sich bewusst und frei entschieden hat, mit dem priesterlichen Zölibat zu leben, setzt seine menschliche, geistliche Reife und Ausgeglichenheit voraus und kann somit nicht als Störfaktor betrachtet werden (vgl. 64). Somit ist auch das skandalöse sexuelle Verhalten mancher Priester auf ihre Unfähigkeit zurückzuführen, an ihrer Entscheidung, die sie selbst einst getroffen haben, festzuhalten und nicht auf den Zölibat (vgl. 66), der eher unsere Gesellschaft dazu ermutigt “...einerseits das vom Lustprinzip geprägte hedonistische Menschenbild und andererseits die materialistische Anthropologie zu überwinden” und “...zu einer ganzheitlichen Sicht der menschlichen Sexualität zu gelangen”(69). Klar und deutlich werden aber auch die sexuellen Missbrauchsfälle von Klerikern, die anderen Personen entsetzliches Leid und der Kirche gros-

sen Schaden zugefügt haben, verurteilt und als abscheulich, tragisch und verletzend bezeichnet (vgl. 77). In diesem Sinne sollte man überhaupt die Zulassung zur Weihe mit grösserer Sorgfalt und Konsequenz angehen (vgl. 70).

Die Texte des nächsten Abschnitts (80-90) beschäftigen sich mit der Berufung und wie man diese erkennen und begleiten kann. Besonders betont wird, dass “...der Zölibat nicht nur eine Gabe ist, sondern auch eine Aufgabe und ein Auftrag, immer zu lieben”(88). Seine kanonische Verbindlichkeit aber hebt nicht die Freiheit des göttlichen Geschenks auf, da “...die Beziehung zwischen Charisma und Institution in der Kirche eine ergänzende ist”(89). Schon junge Menschen brauchen einen entsprechenden Erziehungsansatz, aus dem langsam aber sicher eine Sehnsucht heranwächst, ihr eigenes Leben dem Dienst der Kirche und den Mitmenschen zu widmen. Dies setzt natürlich eine Begleitung durch erfahrene Erzieher voraus, die ihnen die Fülle des Menschseins vermitteln können (vgl. 82). Somit wird der Zölibat nicht als Einschränkung oder Last aufgenommen, sondern als Herausforderung der Selbsthingabe zu Christus und seiner Kirche (vgl. 84). Wer sich in Christus verliebt hat, kann nicht ins Wanken gebracht werden und bleibt ihm immer treu (vgl. 86).

Im fünften Punkt (92-100) wird das Thema Zölibat und seine Auswirkungen auf die Gemeinde untersucht. Der Priester ist dazu bestellt “...die christliche Gemeinde, zu der er gesandt worden ist, aufzubauen und zu leiten”(99). Die Ehelosigkeit bietet ihm die Möglichkeit, sich

ganz und gar dieser Aufgabe zu widmen und ist deswegen auch unentbehrlich. So kann er Christus in uneingeschränkter Hingabe nachfolgen und diese Funktion Christi als Haupt und Hirte der Kirche erfolgreich ausüben. Er kann sich allen Seelen der Gemeinde unterschiedslos öffnen und diese grenzenlos lieben. In diesem Sinne kann ein Priester sich niemals einsam oder frustriert fühlen, wie manche behaupten (vgl. 92). Auch wird betont, dass das Alleinsein ein "...unverzichtbares Klima der inneren Sammlung und des Gebets" (94) verschafft und die Begegnung mit dem Herrn ermöglicht, welche für sein seelsorgliches Wirken von Bedeutung ist (vgl. 94). Die Ehelosigkeit ist auch kein Hindernis um sich mit Eheproblemen auseinanderzusetzen. "Ein verheirateter Seelsorger läuft immer Gefahr, die Erfahrungen seiner eigenen Ehe unbewusst im vorliegenden Fall wieder zu erleben oder auszuagieren" (97). Von Wichtigkeit ist eher, dass jeder Priester imstande ist, eine Sensibilität für andere zu entwickeln und mit einer gewissen Herzenswärme Anteil am Leben und Leiden anderer zu nehmen (vgl. 97). Ein zölibatärer Priester also kann sich problemlos in eine Gemeinde integrieren und gerade wegen dieses Verzichts auf Ehe und Familie ist in der Lage, völlig frei zu sein für seine Schwestern und Brüder.

Der vorletzte Punkt (102-112) versucht die Leser zu überzeugen, dass die Verpflichtung zur priesterlichen Ehelosigkeit um des Himmelreiches willen nicht nur keine Provokation für unsere Gesellschaft ist, sondern auch in nicht europäischen Kulturen eine allgemein

hohe Wertschätzung genießt, da in diesen die Enthaltensamkeit schon vorher einen hohen Stellenwert hatte (vgl. 107-112). Gerade weil mit unserem Tod nicht alles endet "...kann der Zölibat als Lebensform ein helles Licht auf dieses noch ausstehende Leben werfen" (102). Auch der Vorwurf, dass der Zölibat eine frauen- und ehefeindliche Kultur protegert wird zurückgewiesen. Wieder wird für den Priester Christus zum Vorbild, der "...seinen Zeitgenossen gegenüber zum Förderer der wahren Würde der Frau und der dieser Würde Berufung geworden ist" (104). Die Beteiligung der Frauen am Aufbau der Kirche ist wichtig, da überhaupt innerhalb der Kirche die Sendungen der zwei Geschlechter einander ergänzen (vgl. 105). Auch was die Beziehung von Ehe und Zölibat betrifft, die von Treue und Fruchtbarkeit gekennzeichnet sind, ist von einer Ergänzung zueinander im Hinblick auf das Reich Gottes die Rede (vgl. 106).

Im letzten Punkt (114-139) werden von Mauro Kardinal Piacenza die wichtigsten päpstliche Dokumente von Pius den XI. bis Benedikt den XVI. über die Zölibatslehre zusammengefasst und näher untersucht. Somit wird auch ihre Aktualität aufgezeigt (vgl. 114). Zuletzt werden noch die Grundlinien dieser Lehre, wie sie aus den Dokumenten zu erkennen ist, aufgezählt und als Arbeitsgrundlage der Priesterausbildung angeboten (vgl. 136).

Mit Sicherheit kann man behaupten, dass mit dieser anschaulichen Ausgabe den Lesern ausgiebige Antworten auf die zahlreichen Fragen bezüglich des Zölibats der katholischen Kirche gege-

ben werden. Inwiefern es diese Antworten allerdings schaffen, als einleuchtend für die Notwendigkeit der priesterlichen Ehelosigkeit bewertet zu werden und das fehlende Verständnis wiederherstellen oder zumindest die ablehnende Kritik letztendlich zu erweichen, sei dahingestellt. Erlauben Sie mir, dies nach meinem Erachten in wenigen Sätzen vertretend für meine Wenigkeit zu begründen:

Was den geschichtlichen Überblick betrifft wird man sich fragen, wieso die lateinische Kirche nicht ihre bis zum Zeitpunkt des Trienter Konzils bestehende Praxis bezüglich der Kandidaten für die Priesterweihe einfach weitergeführt hat, also sowohl verheiratete als auch ehelose Kandidaten zu weihen. Dies war auch der Fall in der einen Kirche mit Ausnahme des Amtes des Bischofs, wo man aus praktischen Gründen seit dem Trullanum im Jahre 691 den Zölibat nur für die Bischöfe voraussetzte. Somit hätte man sich heute viele Unannehmlichkeiten sparen können. Allein an der Einsicht aber, dass nur ein eheloser Klerus der Selbsthingabe an Gott und die Menschen entgegenkommen könnte, kann es nicht gelegen haben. Bei näherer Auseinandersetzung mit der Kirchengeschichte wird man feststellen, dass Rom sich geschichtlich bedingt von der griechisch-römischen Kulturtradition bewusst entfernen wollte, spätestens nach dem Weg des Papstes Stephan II. im Jahre 753 zum Frankenkönig Pippin führte. Durch die germanischen Invasionen sind viele neue Elemente in die oben genannte Tradition eingedrungen. Neben der Verpflichtung der priesterlichen Ehelosigkeit sind auch andere Neuerungen zu

beobachten, wie z.B. die Bartrasur und der Haarschnitt der Priester, das Bekreuzigen der Gläubigen mit fünf Fingern anstatt drei wie es bisher üblich war, der Vollzug der Taufe nur durch Besprengen mit Wasser und nicht durch Eintauchen, der Vollzug der Eucharistie ohne Wein für die Gemeinde und der Ersatz des Brotes mit der ungesäuerten Hostie. Der Bruch mit Byzanz würde erst als geschichtlicher Fakt erkannt werden, nachdem dieser auch durch äussere Elemente in der kirchlichen Praxis sichtbar gemacht wurde.

Bei der theologischen Begründung sollte man folgendes berücksichtigen: Der Mensch wurde als Abbild –griechisch *κατ' εικόνα*– Gottes geschaffen (Gen 1,27) und nach dem Menschenbild der Kirchenväter (Irenäus, Origenes, Maximus der Bekenner u.a.) mit der Willensfreiheit –griechisch *ἀντεξούσιον*– ausgestattet, der Fähigkeit also, sich frei bestimmen, entfalten und entscheiden zu können. Wenn schon unser Vater uns diese Willensfreiheit schenkt, gerade weil diese Bestandteil eines menschenwürdigen Lebens ist, sollte kein kanonisches Gesetz diese in irgendeiner Weise einschränken und sie somit praktisch ausser Kraft setzen. Jeder Mensch soll nur unter der Ordnung Christi stehen, die als Ausdruck der Liebe auch sein Leben bestimmen soll. Diese Liebe sollte auch die Kirche als Grundlage ihrer Ordnung haben.

Was die Beziehung zwischen Charisma und Institution betrifft scheint mir, dass in gewisser Weise die Institution gegenüber dem Charisma hervorgehoben wird und dass das Charisma ausschliesslich institutionell verstanden

wird. Somit wird aber die institutionelle Dimension der Kirche und ihrer Pmter überbetont und ihre charismatische unterschätzt. Dies kann zu Fehlentwicklungen führen. Ausserdem gab es im Verlauf der Kirchengeschichte charismatische Phänomene, die anfangs mit einer institutionellen Gestalt in Erscheinung traten und funktionierten, wie z.B. die Pmter der Apostel, der Propheten, der Lehrer u.a. (vgl. Kor 12, 28-31), dann aber verloren gegangen sind, weil die Kirche mit neuen Herausforderungen konfrontiert war und davon Abstand nahm, auf eine institutionelle Festigung dieser zu bestehen.

Zuletzt möchte ich den Punkt Sexualität und Pflichtzölibat ansprechen. Generell entsteht der Eindruck, dass aus den Texten eine gewisse Angst und Abneigung für die Sexualität hervorgeht. Eine solche Furcht und Abwertung aber ist nirgendwo in den Evangelien zu finden, auch nicht in der Form der kleinsten Anspielung. Selbst als die Jünger bemerken, während Jesus einst die Mengen jenseits des Jordans lehrte, dass die Ehelosigkeit zu bevorzugen ist gegenüber den Schwierigkeiten einer monogamen Beziehung, scheint mir die Antwort unseres Herrn sehr zurückhaltend. Er spricht über diejenigen, die aus physischen oder sozialen Gründen gezwungen sind auf Sexualität zu verzichten und unterscheidet klar diese beiden Fälle von einer möglichen persönlichen Erregungenschaft dieses Verzichts aus asketischer Freiheit des Menschen mit dem Ziel der völligen Selbsthingabe nach Abbild der Dreieinigen Gottes um des Himmelreichs willen (vgl. Mt 19, 10-12).

Der Berufung sollten meines Erachtens sowohl verheiratete als auch ehelose Personen nachkommen können. Dieser Ansicht werden sich bestimmt auch andere anschliessen und auf die Frage, welche die Titelseite des Buches aufwirft, *Verheiratete Priester?* eine Gegenfrage als Antwort stellen: *Wieso nicht?*

π. Ἡλίας Παπαδόπουλος,

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΓΓ. ΠΑΠΑΖΗ, «Τὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας. Ἱστορικὴ προσέγγιση (1788-1994)», Θεσσαλονίκη 2011 (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Συλλογικὸ Τόμο τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε ἡ Ἀνώτατη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκαδημία τῆς Θεσσαλονίκης ὡς «Ἀφιέρωμα στὸ Μακαριστὸ Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κυρὸ Χριστόδουλο», Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 641-789, σελιδαριθμηση τὴν ὁποία καὶ διατηρεῖ).

Ἡ ὡς ἀνωτέρω μελέτη τοῦ Ἀναπλωτοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὴν Ἀνωτάτη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκαδημία Θεσσαλονίκης κ. Παπάζη δὲν εἶναι ἡ μόνη σχετικὴ μὲ τὴν ἐν λόγω Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας, εἶναι ἡ ἐκτενέστερη. Αὐτῆς ἔχουν προηγηθῆ τα ὡς ἀκολούθως δύο μικρότερα μελετήματα τοῦ μὲ τὸν τίτλο: «Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας (1791-1912). Ἠγούμενοι καὶ Μοναχοί», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Θεολογία», τόμ. 72 (2001), σελ. 629-662 καὶ τὸ ἄρθρο ποὺ δημοσιεύεται στὴν «Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια», τόμ. 1 (2010), στ. 324-325, μὲ τὸν τίτλο

«Ἅγιος Ἀθανάσιος Σφίνιτζας (μοναστήρι)».

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Παπάξη μετὰ ἀπὸ σύντομα *Προλογικά* (σελ. 641-642) δομεῖται στὶς ἀκόλουθες ἐνότητες: *Τοπογραφικά - Τοπωνύμιο «Σφίνιτζα»* (σελ. 642-644), *Ἰδρυση* (σελ. 644-646), *Δικαιοδοσία* (σελ. 646-656), *Ἡγούμενοι καὶ Μοναχοὶ* (σελ. 656-682), *Προσφορά ἐθνική, ἐκπαιδευτική καὶ κοινωνική* (σελ. 682-695), *Καταστροφὲς καὶ ἀνακαινίσεις* (σελ. 695-698), *Οἰκονομικὴ κατάσταση* (σελ. 698-718), *Τὸ Οἰκοτροφεῖο «Ὀλυμπος» [1923-1930]* (σελ. 719-745), *Περιγραφή τῆς Μονῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακαινισί της [1995]* (σελ. 745-749). Ἀκολουθοῦν *Περίληψη-Summary* (σελ. 750-753), *Βιβλιογραφία: 1. Ἀνέκδοτες ἀρχεὶακὲς πηγές· 2. Δημοσιευμένες πηγές καὶ βοηθήματα· καὶ 3. Διαδικτυακὲς πηγές* (σελ. 754-771), *Πανομοιότυπα* (σελ. 772-779), *Εὐρετήριο* (σελ. 780-787), καὶ τέλος *Εἰκόνες* (τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς καὶ φωτογραφία τῆς ἀδελφότητος τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ ἔτους 1923), (σελ. 788-789).

Ὁ κ. Παπάξης στήν, ὅπως παρουσιάζεται ἀνωτέρω, διαγραφομένη σύνθεση τῆς ἐργασίας του, παρέχει στοὺς ἀναγνώστες ποικίλες πληροφορίες, ἀνεκδότων κυρίως ἀρχεὶακῶν πηγῶν, σχετικὲς καὶ πολὺ χρήσιμες γιὰ τὴν Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀλλὰ καὶ παραθέτει μετὰ ἀπὸ σχολιασμὸ ἀπόψεων καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν πληροφορίες πού ἔχουν δημοσιευθῆ γιὰ τὸν τόπο στὸν ὁποῖο ἀνηγέρθη ἡ Ἱερά Μονὴ καὶ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ μοναχικοῦ βίου σ' αὐτήν. Εἰδικότερα γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο ἰδρύσεώς της «*βασανίζει*» ἐξονυχιστικὰ τὰ ἐλάχιστα πραγματολογικὰ δεδομένα

καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ ἀναπόδεικτες καὶ ἀνεπιβεβαίωτες ἀπὸ τὶς πηγές προφορικὲς πληροφορίες καὶ παραδόσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνεαι ἀποδεκτὲς ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς πού ἔχουν ἀσχοληθῆ μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι, συχνὰ παρουσιάζεται τὸ φαινόμενο νὰ χρονολογῆται ἡ ἰδρυση μιᾶς Μονῆς σὲ χρόνο προγενέστερο τοῦ πραγματικοῦ, ἀπὸ «*λανθασμένη*» πληροφορία, προφορικὴ κυρίως ἢ καὶ «*ἠθελπημένη*», ὥστε νὰ ἀποκτήσῃ ἡ Μονὴ «*παλαιότερη*» ἱστορία καὶ «*μεγαλύτερη*» ἀξία. Ὁ σ. ὀρθῶς δὲν παρασύρεται ἀπὸ τέτοιου εἴδους «*εὐσεβεῖς πόθους*» καὶ εὐλαβεῖς προσδοκίες καὶ ἀξιολογεῖ κρίνοντας τὰ δεδομένα μὲ βάση τὶς πηγές του. Ἄλλωστε, γνωρίζει ὡς Θεολόγος – αὐτὸ τὸ ἀναφέρω ὡς βίωμα ἀφοῦ ἐπὶ εἰκοσιπενταετιᾶν ὄλην τυγχάνω μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ Μοναχικοῦ Βίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας μας ὅτι ἡ σπουδαιότητα τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς ἑνὸς πνευματικοῦ καθιδρύματος Ὁρθοδόξου Μοναχισμοῦ, ὁ ὁποῖος παρὰ μὲν θεοσούστατος χαρισματικὸς θεσμὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει τὶς ρίζες του στοὺς πρώτους ἀποστολικούς χρόνους καὶ διασώζει τὸ μαρτυρικὸ καὶ ἀσκητικὸ φρόνημά της. Ὅτι ὁ Μοναχισμὸς εἶναι ἡ αὐθεντικὴ βίωση τοῦ Εὐαγγελίου καὶ παραμένει «*ἀναλλοίωτος καὶ ἐλπίδα σωτηρίας τοῦ κόσμου στήν ἀνατολή τῆς 3ης χιλιετίας*» - (δανεῖζομαι τὸν τίτλο τοῦ Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἅγια Μετέωρα [12-14 Σεπτεμβρίου 2000], ὡς Πρόεδρος τότε τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς του, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ δισχιλιετοῦς Ἰωβηλαίου ἀπὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν

Ἰησοῦ Χριστοῦ) – καὶ ἐπομένως οἱ Ἱερῆς Μονῆς καὶ ἡ ἱστορία τους εἶναι συνάρτηση τῆς ἀξίας τῶν προσώπων ποὺ ὡς Μοναχοὶ ἀσκοῦνται εἰς αὐτὲς καὶ τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖο ἐπιτελοῦν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας αὐτῶν τῶν ἰδίων καὶ τῶν πιστῶν, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους μας γενικώτερα.

Κατὰ τὸν σ. τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ἡ προσφορά τῆς Ἱερῆς Μονῆς Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας, διεξήχθη ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸ ὁποῖο στὶς 7 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1832 τὴν ἀνεκήρυξε μὲ σχετικὸ Πατριαρχικὸ Σιγίλιο Πατριαρχικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονή. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως, ὅλα τὰ πατριαρχικὰ Σιγίλια ποὺ δημοσιεύει καὶ σχολιάζει ὁ κ. Παπάζης, σχετικὰ μὲ τὰ προνόμια τῆς Ἱερῆς Μονῆς, κάνουν λόγο γιὰ τὸ κοινοβιακὸ καθεστῶς αὐτῆς, τὴν ἀνακαίνιση καὶ ἀνοικοδόμηση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος αὐτῆς, τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀνάρθωση, τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ προσφορά τῆς καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἀκμάζουσα ἱστορικὴ τῆς πορεία μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.

Τὴν προσωπογραφία τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ἱερῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας ὁ σ. τὴν παρουσιάζει ἀναλυτικὰ μέσα ἀπὸ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση πολλῶν ἀνεκδότων κειμένων καὶ ἐρμηνεῖα καὶ σχολιασμὸ εἰδήσεων τῶν πηγῶν του, ἐξετάζει δὲ συγκριτικὰ τὶς περιπτώσεις ταυτοπροσωπίας, ἐνῶ σὲ προσωπογραφικὸ πῖνακα παραθέτει τὰ γνωστὰ ὀνόματα Ἡγουμένων καὶ Μοναχῶν τῆς. Στὴν ἐνότητα μάλιστα αὐτὴ ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν κ. Παπάζη τὸ παλαιότερο δημοσίευσμά του στὸ περιοδικὸ «Θεολογία» (βλ. ἀνωτέρω), χωρὶς νὰ ἀντιγράφη

αὐτό, ὅπως πρὸς τιμὴν του δηλώνει, ἀλλὰ ἀπλῶς παραπέμπει σὲ αὐτὸ καὶ μάλιστα συμπληρώνει τὰ κενὰ του μὲ νέα βιβλιογραφία, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ δεοντολογία. Ἰδιαιτέρως δὲ ἀξιοσημείωτο εἶναι, καὶ τὸ τονίζω αὐτό, τὸ γεγονός ὅτι συμπληρώνει καὶ διορθώνει τὰ κείμενα τῶν ἐγγράφων ποὺ εἶχε σὲ αὐτὴ του τὴν δημοσίευση τὸ 2001. Ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ ἀποδεικνύει τὴν ἐκ νέου συγγραφή τῆς ἐν λόγῳ ἐνότητας καὶ καταδεικνύει ὅχι ἀπλῶς τὴν πρωτοτυπία ἀλλὰ καὶ τὴν αὐθεντικὴ συμβολὴ του στὴν ἐπιστήμη, τὴν ὁποία ὑπηρετεῖ μὲ εὐσυνειδησία καὶ ἀντικειμενικότητα. Τὴν ἀντικειμενικὴ κρίση του μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ διαπιστώσει, ὅταν μελετήσει τόσο τὰ θετικὰ ὅσο καὶ τὰ ἀρνητικὰ κατηγορήματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδει τεκμηριωμένα στὸν καταγόμενον ἀπὸ τὸν Κολινδρὸ Πιερίας ἠγούμενον τῆς Μονῆς Νικηφόρο.

Κατόπιν, μὲ βάση τὶς πηγές του, ἀναδεικνύει τὴν ἐθνικὴ, ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ προσφορά τῆς Μονῆς ὑπὸ δυσχερέστετες μάλιστα συνθήκες: α) ληστρικῶν ἐπιδρομῶν (ληπλατήθηκε ἀπὸ ἐπιδρομὲς Ἀλβανῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ), β) τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου 1821-1833 (πνευματικὸς τοῦ ὄπλαρχηγοῦ τοῦ Ὀλύμπου Διαμαντῆ Νικολάου ὑπῆρξε ὁ ἠγούμενος Νικηφόρος, τοῦ ὁποίου ἀναλύεται ὁ ἐνεργὸς ρόλος στὴν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας), γ) τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1878 στὸν Ὀλυμπο (μοναχοὶ τῆς Μονῆς μὴθθηκαν καὶ μετεῖχαν σὲ αὐτὴν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐπισημαίνεται ὅτι κατέφυγε στὴ Μονὴ ὁ ἀγωνιστὴς ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος Λούσης) καὶ δ) τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα (1904) μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 1912 (ἐπίσκε-

ψη και σύνδεση μ' αὐτὴν τοῦ καπετὰν Ἰακώβου – Κωνσταντίνου Μαζαράκη – Αἰνιάνου). Οἱ παραπάνω ληστρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες ἀλλὰ καὶ οἱ φυσικὲς καταστροφές, ὅπως ὁ σεισμὸς τοῦ 1928, εἶχαν ὡς συνέπεια, κατὰ περιόδους, ὀρισμένες καταστροφές τῆς Μονῆς ἀλλὰ καὶ ἀνακαινίσεις.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ προσφορὰ τῆς Μονῆς ἐστιάζεται κυρίως στὴν ἐνίσχυση τῶν σχολείων, τόσο τοῦ Κολλινδροῦ, ὅσο καὶ τῆς ἱερατικῆς σχολῆς τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Βερούας (1909-1915), ἀλλὰ καὶ τῆς Ἱερῶν Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, γεγονός πού ἀποδεικνύει τὸν οὐσιαστικὸ εὐεργητικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἱερῶν Μονῶν τῆς στὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία τοῦ Γένους. Ὁ κοινωνικὸς τῆς ρόλος ἐπικεντρώνεται στὴν παροχὴ ἐργασίας ἐπ' ἀμοιβῆ στοὺς κατοίκους τῆς γύρω περιοχῆς, στοὺς ὁποίους τελικὰ διανεμήθηκαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κτήματά της, φαινόμενο ὄχι σπάνιο κατὰ τὴν ὕστερη ὀθωμανοκρατούμενη περίοδο. Τὴν τακτικὴ αὐτὴ, δηλαδὴ τῆς προσφορᾶς ἐπαγγελματικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀποκατάστασης σὲ πτωχοὺς καὶ πρόσφυγες καὶ τῆς φιλοξενίας ντόπιων καὶ ξένων, ἀκολούθησε καὶ ἀργότερα ἡ Μονή.

Τὸ ἀποκορύφωμα, ὡστόσο, τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐνέργειας τῶν μοναχῶν ἦταν, ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τῆς Ἐπαρχιακῆς Συνόδου τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (Φεβρουάριος τοῦ 1922), ἡ παραχώρηση τῆς Μονῆς τους καὶ ἡ μετατροπὴ της σὲ κέντρο φιλοξενίας - ὄρφανοτροφεῖο μὲ τὴν ὀνομασίαν «Ὁλυμπος Σφηνίτσας», γιὰ τὴ φιλοξενία κατ' ἀρχὴν 100 Ἑλλήνων προσφυγοπαίδων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 καὶ

ἄλλων 200 περίπου τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν τοῦ 1924. Τὸ θέμα αὐτὸ διερευνᾶται καὶ ἀναλύεται λεπτομερῶς στὴν οἰκεία ἐνότητα «Ὁρφανοτροφεῖο Ὁλυμπος (1923-1930)», ὅπου ἔρχονται στὸ φῶς πολλὰ νέα στοιχεῖα, μὲ βάση πλούσιο ἀνέκδοτο ἀρχεῖακὸ ὕλικό.

Ἡ μελέτη καταλήγει στὸ κύριο μέρος της μὲ τὴν περιγραφή τῆς Μονῆς, μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα τοῦ σ., πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακαινίση της πού ἀρχισε τὸ 1995 καὶ τὴ μετατροπὴ της σὲ γυναικεῖο κοινόβιο.

Ἐπονται δύο περιλήψεις (ἐλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ), πλούσια βιβλιογραφία (ἀνέκδοτες ἀρχεῖακὲς πηγές, δημοσιευμένες πηγές καὶ βοηθήματα καὶ διαδυκτικὰ πηγές), πανομοιότυπα ἐπιλεγμένων ἐγγράφων, εὐρετήριο ὀνομάτων, τοπωνυμίων καὶ πραγμάτων καὶ τέλος κάποιες παλαιῆς ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες κτισμάτων τῆς Μονῆς καὶ Μοναχῶν της.

Προσφιλῆς τακτικὴ τοῦ σ. παρουσιάζεται ἡ ἔρευνα καὶ ἐνδελεχὴς μελέτη πρωτογενῶν πρωτίστως ἱστορικῶν ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων πηγῶν. Αὐτὸ ὡς γνωστὸν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίπονο καὶ λίαν χρονοβόρο γιὰ κάθε ἐπιστήμονα καὶ ἐρευνητὴ καὶ ἀπαιτεῖται ἐπαρκὴς γνώση παλαιογραφίας, ὥστε τὰ κείμενα νὰ ἀναγνωσθοῦν καὶ νὰ μεταγραφθοῦν σωστά. Μία ματιὰ στὰ δυσανάγνωστα ὄντως πανομοιότυπα πού παρατίθενται ἀρκεῖ νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστη τῆς μελέτης τοῦ κ. Παπάζη γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παλαιογραφικὴ δυνατότητά του. Ἡ δὲ παράθεσή τους σὲ φωτοτυπίες κειμένων καὶ φωτογραφιῶν εἶναι ἐξίσου σημαντικὴ, ἀφοῦ παρέχει τὴ δυνατότητα ἐπιστημονικοῦ ἐλέγχου τῶν μεταγεγραμμένων κειμένων. Ἰαξιο-

σημείωτη, επίσης, είναι η έρευνα και η αξιοποίηση πρωτογενούς δημοσιευμένου πηγαιού υλικού, όπως είναι οι έφημερίδες της εποχής «*Ἀλήθεια*» και «*Φάρος της Μακεδονίας*» που εκδίδονταν στην Θεσσαλονίκη.

Ἀξιοσημείωτο στις εκδόσεις τῶν εγγράφων ἀπὸ τὸν σ. εἶναι ἡ ὀρθὴ κατανοήση καὶ ἡ ἐμβριθὴς ἀνάλυσή τους. Ὁ σ., δὲν τὰ παραθέτει ἀπλῶς, ἀλλὰ τὰ ἀφομοιώνει καὶ παράλληλα προβαίνει σὲ παρατηρήσεις καὶ τὰ σχολιάζει, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς πλούσιες ὑποσημειώσεις πὸν παραθέτει. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι σημαντικό ὁ ἐπιστήμονας νὰ ἀξιολογῇ τὰ νέα στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ αξιοποιῇ ἐντάσσοντάς τα στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι πὸν μελετᾷ. Ἡ μόνη ἀσφαλὴς ὁδὸς γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὸν στόχο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀριστη γνῶσις τῆς βιβλιογραφίας, ὅχι μόνον τῶν γενικῶν ἔργων ἀλλὰ καὶ τῶν εἰδικότερων, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν πλέον προσφάτων χρονικὰ λημμάτων σὲ Ἐγκυκλοπαιδεῖες. Ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις τοῦ κ. Παπάζη περιλαμβάνει ἔντυπα λήμματα τοῦ ἔτους 2010, ἐνῶ οἱ ἠλεκτρονικὲς πηγὲς πὸν χρησιμοποιήθηκαν, ὡς ἀμέσως προσβάσιμες, φθάνουν μέχρι τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2011, δηλαδὴ τὸ ἔτος ἐκδοσὸς τῆς μελέτης του. Μία τέτοια διεξοδικὴ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα παρέχει τὰ καλύτερα ἐχέγγρα γιὰ νὰ ἐπέλθουν ἀξιόλογοι καρποί, οἱ ὅποιοι μὲ τὴ σειρά τους συνεπάγονται τὰ κατὰ τὸ δυνατόν πιὸ ἀξιόπιτα συμπεράσματα. Ἐνδεικτικὰ, ἀναφέρουμε τὴν τεκμηριωμένη ἀναίρεσις δύο ἀπόψεων (παραπομπὲς 208 καὶ 221 καὶ 222). Τὰ 200 περίπου λήμματα πὸν χρησιμοποιήθηκαν θὰ μπορούσαν ἀπὸ μόνον τους νὰ ἀποτελέσουν ἕνα πλῆρες βιβλιογραφικὸ σχεδιά-

σμα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς, πιστοποιῶν δὲ τὸ εὖρος καὶ κυρίως τὴν ποιότητα τῆς βιβλιογραφικῆς ἔρευνας τοῦ σ. Αὐτὴ συνδυάσθηκε ἐπιτυχῶς μὲ τὶς ἀνέκδοτες ἀγνωστες πηγὲς τεσσάρων Ἱστορικῶν Ἀρχείων: α) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, β) τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, γ) τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροῖας, Ναούσης καὶ Καμπανίας, καὶ δ) τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους - Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, τὶς ὁποῖες προσεγγίζει, περιγράφει, ἐξετάζει μὲ σοβαρότητα καὶ ἀναδεικνύει τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σφινιτζας καὶ τὴν προσφορὰ της κατ' ἀλήθειαν καὶ ὅχι μὲ κοσμικὰ σχήματα τὰ ὁποῖα παρέχονται καὶ χάνονται.

Ἐὰν ἡ ἀρχειακὴ ἔρευνα ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ προϋπόθεσις γιὰ τὴν πρωτοτυπία μιᾶς μελέτης, ἡ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία προκειμένου νὰ ὑπάρχη ἰσχυρὴ τεκμηρίωσις, γι' αὐτὸ καὶ τονίζω ὅτι ἡ μονογραφία τοῦ κ. Παπάζη ἔχει πετύχει καὶ τοὺς δύο ἐπιστημονικοὺς στόχους της. Ἐν τέλει, πρόκειται γιὰ ἕνα ἐπιστημονικὸ ἔργο, κατανοπὸ, σαφές, ὀρθὰ δομημένο καὶ ὀλοκληρωμένο. Εὐχομαι στὸν σ., ὅταν τοῦ δοθῇ ἡ εὐκαιρία, νὰ προχωρήσει καὶ σὲ δεύτερη ἔκδοσις, στὴν ὁποῖα τοῦ συνιστῶ νὰ διαπραγματευθῇ καὶ τὴν νεώτερη ἱστορία τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἀπὸ τῆς ἀνακαινίσεως της καὶ τῆς μετατροπῆς της σὲ γυναικεία (1995). Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Ὁρθοδόξων Μονῶν μας εἶναι ἡ ζωντανὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐπιβάλλεται νὰ γίνεται γνωστὴ ὅχι μόνον στοὺς εἰδικούς, ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, ἰδίως ἐν ὄψει τοῦ σημαντικοῦ ρόλου πὸν

καλείται να διαδραματίσει η Ὁρθοδοξία και ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πορεία τους στὴν τρίτη χιλιετία.

Στὴ σελ. 194, σμ. 190, ὁ κ. Παπάζης σημειώνει ὅτι «Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο (τῆς λειτουργίας δηλαδὴ τοῦ Ὁρφανοτροφείου στὴ Μονή) πρέπει νὰ ὑπάρχουν στὸ φάκελο: Μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφηνίτσας (1935-1960), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἀρχεδιακὸ κατάλογο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροῖας καὶ Ναούσης» παραπέμποντας στὴ διαδικτυακὴ πηγὴ <http://www.apostolikidiakonia.gr...> Ἄγνοεῖ ὅμως τὸ πλῆρες περιεχόμενον καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχεδιακοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖο δὲν πληροφορεῖ μόνο γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1935-1960, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν περίοδο 1924-1968. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψει, λοιπόν, ὁ κ. Παπάζης νὰ τὸν πληροφοροῦσω, ὡς Διευθυντῆς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅτι σὲ αὐτό, κατὰ τὴν γραφὴν τῶν ἐγγράφων γιὰ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Σφινίτσας ἢ «Σφηνίτσας», ἢ «Σφηνίσσας», ἢ «Σφονίσσας», ἢ «Φονίσσας» ὑπάρχει Φάκελος μὲ σχετικὸ ὑλικὸ σὲ ἐπτά ὑποφάκελους, ὡς ἀκολουθῶς:

Φ. α.) «Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Σφινίτσας Ὁρφανοτροφείου τῶν ὀρφανοπροσφυγοπαίδων καὶ τῶν προπαγανδιστῶν ἀρνησιθρήσκων».

Φ. β.) «Περὶ τῆς ἐν Σφηνίσσῃ Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Ἀθανασίου παραδοθείσης εἰς τὴν ἐν Λονδίῳ Bible Lands Missions Aid Society πρὸς ἴδρυσιν Ὁρφανοτροφείου προσφύγων».

Φ. γ.) «Περὶ τῆς ἐνεργουμένης προπαγάνδας ἐν τῷ κατὰ τὴν Ἱ. Μονὴν Ἁγίου Ἀθανασίου Σφονίσσας ὀρφανοτροφείῳ».

Φ. δ.) «Ἱ. Μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου "Φονίσσας" ὀρφανοτροφεῖον προσφυγοπαίδων».

Φ. ε.) «Ἐκποίσεις δωματίου Σφηνίσσας».

Φ. στ.) «Περὶ τῶν ὑπὸ τῶν κατοίκων Τριλοφίας διεκδικουμένων οἰκημάτων καὶ 3600 στρεμμ. γῆς τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Ἀθανασίου Βεροῖας».

Φ. ζ.) «Περὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἀθανασίου Σφηνίτσας» (περιλαμβάνει καὶ φωτογραφικὸ ὑλικό).

Πιστεύω πὼς τὸ ὡς ἀνωτέρω μνημονεύμενον ἀρχεδιακὸ ὑλικὸ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμο στὸν κ. Παπάζη γιὰ τὴ μελέτη του μὲ τὰ ἄγνωστα σὲ αὐτὸν στοιχεῖα ποὺ περιέχει, σὲ νέα βεβαίως βελτιωμένη καὶ συμπληρωμένη ἔκδοση ἢ ὡς συνέχεια αὐτῆς, μαζί μὲ τὴ νεώτερη ἱστορία της ἀπὸ τὸ 1995 μέχρι σήμερα.

Σπυρίδων Δημ. Κοντογιάννης

Ὁμ. Καθηγητῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν

ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΑΘ. ΤΣΙΡΩΝΗ, *Ἐκκλησία Πολιτευομένη. Ὁ Πολιτικὸς Λόγος καὶ Ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941)*, ἐκδ. «Ἐπίκεντρο», Θεσσαλονίκη 2010 (σελ. 479).

Ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Ἀγῶνα γιὰ τὴν Ἑθνικὴ Ἀνεξαρτησία, τὸ 1821 καὶ τὴ δημιουργία τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ 1833, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔχει διανύσει μία μακρὰ περίοδο, ποὺ διέπεται ἀπὸ τὶς μεγάλες διακυμάνσεις στὶς σχέσεις της μὲ τὴν Πολιτεία. Ἀπὸ τὸ 1833, εἶναι ἔμφανης ἡ Πολιτικοκρατία, δηλαδὴ ἡ πλήρης ἐπιβολὴ τοῦ θελήματος τῆς Πολιτείας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας· ὥστόσο, ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίσθηκε καὶ πέτυχε

ἐν μέρει τὴ χειραφέτησή της ἀπὸ τὰ δεσμά τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ὅπως συνέβη σὲ κάποιο βαθμὸ μὲ τὸν Καταστατικὸ Νόμο τοῦ 1923· ἄλλοτε πάλι, ἡ ἐμπλοκὴ τῆς Ἐκκλησίας στὶς κοσμικὲς ὑποθέσεις ἦταν περισσότερο ἐμφανής, ἀλλὰ καὶ τραγικὴ γιὰ τὴν ἴδια· παραδείγματος χάριν, ἦταν ἰδιαίτερα ἀνθεκτικὴ στὴ συλλογικὴ μνήμη, ὅπως συνέβη μὲ τὰ περίφημα Ἀναθέματα ἐναντίον τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τὸ 1916.

Ἡ ἱστορικὴ περίοδος ποὺ ἐρευνᾶται ἀπὸ τὸν σ. γιὰ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἀρχίζει τὸ 1913 καὶ λήγει τὸ 1941. Ὁριοθετεῖται δὲ στὴν ἔναρξή της, ἀπὸ τοὺς νικηφόρους γιὰ τὴν Ἑλλάδα Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ τὶς προκληθεῖσες συζητήσεις γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας καὶ στὴ λήξη της, ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς γερμανικῆς Κατοχῆς. Ἡ δὲ ἐπιλογὴ αὐτῶν τῶν χρονικῶν τομῶν ἀξιολογεῖται θετικά, διότι σηματοδοτοῦν περιόδους μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνες ποὺ προηγήθηκαν ἢ ἀκολούθησαν.

Τὰ ἐκκλησιαστικὰ Ἀρχεῖα, εἴτε εἶναι ὀργανωμένα αὐτοτελῶς, εἴτε ἐντάσσονται σὲ εὐρύτερες ἀρχεδιακὲς συλλογές, συγκροτοῦν ἰδιαίτερα σημαντικὲς πηγές γιὰ τὴν ἐμβάθυνση στὸ ἀπώτερο, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐγγύτερο γίνεσθαι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Τσιρώνη στηρίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ πρωτογενὲς ἀρχεδιακὰ ὑλικά, ποὺ φυλάσσειται σὲ ἐκκλησιαστικούς, κρατικούς καὶ ἄλλους φορεῖς. Ὁ συγγραφέας ἔχει ἐντυπώσει στὶς ἀρχεδιακὲς συλλογές καὶ τὶς ἀξιοποιεῖ, ἀναδεικνύοντας ἄγνωστα ἐν πολλοῖς στοιχεῖα, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν. Οἱ πηγές τοῦ ἔργου τοῦ εἶναι

ἀνέκδοτες, ἐνῶ ἄλλες εἶναι δημοσιευμένες ἢ ἠλεκτρονικὲς. Ἡ πρώτη κατηγορία τῶν πηγῶν τοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, δὲν ἦταν γνωστὰ στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Συγκεκριμένα, ἀναφέρουμε: Τὸ Ἀρχεῖο τῆς Γενικῆς Γραμματείας τῆς Κυβερνήσεως, τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σεργίων καὶ Κοζάνης στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης, τὰ Ἀρχεῖα τῆς Πατριωτικῆς Ἐνώσεως καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου Φιλίππιδου στὸ Ἑλληνικὸ καὶ Λογοτεχνικὸ Ἀρχεῖο Ἀθῆνας, τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Γεωργίου Α. Παπαθανασίου στὸ Ἑλληνικὸ καὶ Λογοτεχνικὸ Ἀρχεῖο Θεσσαλονίκης, τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἐλευθερουπόλεως καὶ τὸ Προσωπικὸ Ἀρχεῖο τοῦ πρώην Μητροπολίτη τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου Σταμούλη στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους στὴν Καβάλα, τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἰωάννη Γενναδίου καὶ τοῦ Φιλίππου Δραγούμη στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τὸ Ἀρχεῖο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὶς ἰδιωτικὲς συλλογές στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Προσφυγικοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Δήμου Καλαμαριάς, τὸν Κώδικα Ἀλληλογραφίας τοῦ Μητροπολίτη Κασσανδρείας Εἰρηναίου Παντολέοντος [πρόκειται γιὰ ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο ποὺ ἀποκεῖται στὸ Μουσεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα], τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Νικολάου Πλαστήρα καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, τὸ Ἱστορικὸ καὶ Διπλωματικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κ.α. Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ

πρέπει να γίνει στο πλούσιο υλικό που άντλήθηκε από τα ακόλουθα εκκλησιαστικά Ἀρχεῖα: τὸ Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μητροπολίτη Κασσανδρείας Εἰρηναίου Παντολέοντος στὴν Ἱερά, Βασιλική, Πατριαρχική καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων. Ἡ ἀξιοποίηση ὄλων αὐτῶν τῶν πρωτογενῶν πηγῶν ἀναίρει καὶ καταρρίπτει ἐν τοῖς πράγμασι, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας στὴν Εἰσαγωγή του (σελ. 24 καὶ ὑποσημ. 8), τὴν ἀντίληψη ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικά Ἀρχεῖα παραμένουν ἀπρόσιτα στὸ κοινό. Ἀντίθετα, τὰ ἐπισκέπτεται καὶ ἐντρυφεῖ στὶς συλλογές τους ἕνας σταδιακὰ αὐξανόμενος ἀριθμὸς ἐρευνητῶν, διαφόρων ἐπιστημονικῶν εἰδικότητων, ὅπως εἶναι ἡ Θεολογία, ἡ Ἱστορία, ἡ Ἐθνολογία, ἡ Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία κ.ἄ. Ὁ κ. Τσιρώνης ἀποδελτίωσε, ἐπίσης, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐρευνᾶς του τὴν ἀρθρογραφία ἀπὸ ἕνδεκα ἐκκλησιαστικά περιοδικὰ καὶ ἰσάριθμες πολιτικὲς ἐφημερίδες, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία ποὺ συμβουλευθῆκε ὑπερβαίνει τὰ διακόσια πενήντα ἔργα.

Τὸ ἔργο δομεῖται στὰ ἀκόλουθα μέρη: μετὰ τὰ Περιεχόμενα (σσ. 7-8) καὶ τὴν ἀπαραίτητη ἐπεξήγηση τῶν Συντομογραφιῶν (σ. 9), ὑπάρχουν δύο Πρόλογοι, ὁ πρῶτος τοῦ κ. Ἰακώβου Μιχαλίδου, Ἐπίκουρου Καθηγητῆ Νεότερης καὶ Σύγχρονης Ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (στὸ ἐξῆς: ΑΠΘ, σσ. 11-12), καὶ ὁ δεύτερός του συγγραφέα (σσ. 13-17). Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ κ. Τσιρώνης (σ. 13), ἀντικείμενο τῆς μελέτης του εἶναι: «*κυρίως ἡ*

ἐξέταση, κατανόηση καὶ ἀνάδειξη τῶν αἰτίων καὶ τῶν διαδικασιῶν, μέσω τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συμμετεῖχε καὶ ἐπέδρασε στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἢ ἐπηρέασθη ἀπὸ αὐτές». Ὁ χειρισμὸς τοῦ θέματος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, κρύβει κινδύνους, κυρίως ἰδεολογικῆς χρήσης, ἀκόμα καὶ κατάχρησης τῶν συμπερασμάτων τῆς ἐρευνας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαιτεῖται ἀποστασιοποίηση καὶ ἀντικειμενικὴ προσέγγιση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, μὲ βάση τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Πρόκειται γιὰ ἕνα δύσκολο ἐγχείρημα, στὸ ὁποῖο, ὡστόσο, ἀνταπεξέχεται μὲ ἐπιτυχία ἡ παροῦσα μελέτη.

Ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 19-40), στὴν ὁποία γίνεται μία πρώτη ἐπισκόπηση καὶ ἀξιολόγηση τῆς προϋπάρχουσας βιβλιογραφικῆς παραγωγῆς καὶ τῶν πηγῶν ποὺ ἀξιοποιήθηκαν Παράλληλα, τίθενται τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα, καθὼς καὶ τὰ ἐρευνητικὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα θὰ ἀπαντήσῃ ὁ συγγραφέας στὰ ἐπιμέρους κεφάλαια. Τὸ βιβλίο διαρθρώνεται σὲ τέσσερα κεφάλαια, ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν γεγονότων τῆς περιόδου. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 41-65) ἀσχολεῖται μὲ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας στὸ ἐκσυγχρονιστικὸ ἔργο τῶν βενιζελικῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου 1913-1915. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 67-170), ἐξετάζεται ἡ ἀναγκαστικὴ ἐμπλοκὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὰ γεγονότα τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ. Τὸ Ἀνάθεμα ἐναντίον τοῦ Βενιζέλου «στοιχείωσε» ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὶς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Πολιτεία καὶ ἔδιδε τὸ πρόσχημα γιὰ

τῆ δικαιολόγησι τῶν προσπαθειῶν ἐπιβολῆς τῆς δευτέρας ἐπὶ τῆς πρώτης. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς Δικασμὸς, ἀπότοκός του ἀντίστοιχου πολιτικοῦ, διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1916 μέχρι τὸ 1923. Ἡ περίοδος εἶναι «*πυκνὴ*» ἐξελίξιων: σύστασις τοῦ Ἀνωτάτου Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαστηρίου, ἀνοδος καὶ ἀπομάκρυνσις τοῦ Μελετίου Μεταξάκη ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῶν Ἀθηνῶν, ἐπάνοδος τῶν βασιλοφρόνων ἀρχιερέων καὶ ἐν τέλει συμβιβασμὸς τῶν ἀντιμαχομένων παρατάξεων. Τὸ τρίτον κεφάλαιον εἶναι τὸ ἐκτενέστερον τόσο σὲ ἀριθμὸν σελίδων (σσ. 171-368), ὅσο καὶ στὴν περίοδον ποὺ πραγματεύεται καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1923 ἕως τὸ 1938. Τὸ διάστημα ἐκεῖνο, στὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἀθήνας βρισκόνταν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Ὁ λόγιος αὐτὸς ἱεράρχης, καὶ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, βρέθηκε στὸ πηδάλιον τῆς Ἐκκλησίας, σὲ δυσχερεῖς καὶ εὐμετάβλητες πολιτικὰ συγκυρίες. Ἐπρεπε νὰ συνυπάρξει, ἀλλὰ καὶ νὰ προασπιστεῖ τὰ καλῶς ἐννοούμενα συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι σὲ πολιτικὰς μεταβολάς, στρατιωτικὰ κινήματα, κυβερνήσεις ἐπαναστατικὰς, δημοκρατικὰ ἐκλεγμένους, ἀλλὰ καὶ δικτατορικὰς. Ἐπὶ τῆς δικῆς του ἀρχιεπισκοπικῆς θειείας ψηφίστηκε ὁ νέος Καταστατικὸς Νόμος (1923), ἐκδόθηκε ἡ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928 γιὰ τὶς λεγόμενες «*Νέες Χῶρες*», ἔγινε πράξις ὁ νόμος γιὰ τὸν Ὄργανισμὸν Διαχειρίσεως Ἐκκλησιαστικῆς Περιουσίας (1930) κ.ἄ. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος ἀγωνίσθηκε σθεναρὰ γιὰ νὰ ἔχει λόγον καὶ νὰ δίνει τὸ «*παρὼν*» ἢ Ἐκκλησία στὴ χάραξιν πολιτικῶν ποὺ ἔκρινε ὅτι συνέπιπταν στὴ

σφαῖρα τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς· γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν, ἔθεσε ὡς στόχον νὰ συμμετάσχει ἡ Ἐκκλησία στὴ Γερουσία, τὸ δευτερό Νομοθετικὸ Σῶμα τῆς χώρας, ἐνῶ λίγα ἔτη ἀργότερα, ἐμφανίσθηκαν ἱεράρχες ποὺ «*φλέγγαρον*» μὲ τὴν προοπτικὴν νὰ ἰδρῶθῃ Ἐκκλησιαστικὸς κομματικὸς ὀργανισμὸς. Στὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον (σσ. 369-428) ἀναλύονται οἱ πολιτικὲς παράμετροι τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ζητήματος, ποὺ ἀνέκυψε τὸ 1938 καὶ ἐπιλύθηκε τὸ 1941, δηλαδὴ τῆς διαμάχης μεταξὺ τῶν μητροπολιτῶν Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου Φιλιππίδου καὶ Κορίνθου Δαμασκηνοῦ Παπανδρέου γιὰ τὴν ἐκλογήν του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἀθήνας.

Τὰ κεφάλαια διανθίζονται μὲ πλοῦσιον φωτογραφικὸ ὕλικον (συνολικὰ 104 φωτογραφίες, εἰκόνες, ἀκόμην καὶ γελοιογραφίες). Ὅρισμένες μάλιστα ἀπὸ τὶς φωτογραφίες δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸ Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Μουσεῖον Μπενάκη καὶ τὸ Ὀπτικοακουστικὸ Ἀρχεῖον τῆς ΕΡΤ.

Ἀκολουθοῦν τὰ Συμπεράσματα (σσ. 429-434), ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἀπαντᾷ στὰ ἐρευνητικὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶχε θέσει στὴν Εἰσαγωγή. Στὴ συνέχεια, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ τοὺς ἐξαιρετικὰ χρηστικὸν πίνακες μὲ τὶς πηγὰς τῆς κάθε εἰκόνας ποὺ δημοσιεύεται (σσ. 435-440), τὶς Πηγὰς (σσ. 441-446), τὴ Βιβλιογραφίαν (σσ. 447-464) καὶ τέλος, τὰ Εὐρετήρια τῶν Ὄνομάτων (σσ. 465-470) καὶ τῶν Ὄρων (σσ. 471-479).

Ἐν τέλει, ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου ἐπιβεβαιώνει ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτὸ ὁ Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Νεότερας καὶ Σύγχρονης Ἱστο-

ρίας στο Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Ἰάκωβος Μιχαηλίδης σὸν Πρόλογο τῆς κρινομένης Διδακτορικῆς Διατριβῆς τοῦ κ. Τσιρώνη: «*Ἡ ἀφήγηση τοῦ κ. Τσιρώνη εἶναι διαυγῆς καὶ ἀβίαστη, ἐνῶ ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι πειστικὴ καὶ εὐληπτή. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του εἶναι ἐντυπωσιακά, ὅπως ἡ τεκμηρίωση ὅτι ἡ διαπλοκὴ ἀνάμεσα στὴν κοσμικὴ καὶ θεοσκευτικὴ ἐξουσία ἐξυπηρετοῦσε ἐκατέρωθεν ἀνάγκες καὶ δὲν ὑπῆρξε ἐπιθυμία τῆς μίας πλευρᾶς [...]. Ὁ Θεοδόσιος Τσιρώνης ὑπηρετεῖ ἀριστοτεχνικὰ τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐπιστήμης του. Δὲν ἔχω καμία ἀμφιβολία πὼς στὸ ἐγγὺς μέλλον ἡ μελέτη του θὰ συμπεριληφθεῖ στὴν κλασικὴ βιβλιογραφικὴ παραγωγή τῆς πολιτικῆς, θεσμικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα*» (σ. 12).

Χαίρω ἰδιαίτερος πὺ ὁ ἐκλεκτὸς ἐπιστήμων κ. Τσιρώνης ἔφερε σὸ φῶς μὲ μεγάλη ὑπευθυνότητα ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα στοιχεῖα ἐκ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (βλ. σ. 443-444), τὸ ὁποῖο ἔχω τὴν τιμὴ νὰ διευθύνω, ἀλλὰ καὶ ὡς Καθηγητὴς (Ὁμότιμος τώρα) τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ φρονῶ ὅτι ἡ σοβαρότητα μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζει τὸ ἱστορικὸ παρελθόν, ὁ τρόπος ἀναδείξεως τῆς ἀληθείας ἀπὸ τὶς ἀδημοσίευτες πρωτογενεῖς πηγές, ἡ ἐρευνητικὴ καὶ κριτικὴ του ἰκανότητα ἐγγυῶνται ἕνα εὐδαίμονο ἐπιστημονικό, καὶ γιὰ τὸ ὄχι, καὶ Ἀκαδημαϊκὸ μέλλον.

Σπυρίδων Δημ. Κοντογιάννης
Ὁμ. Καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν